

Давлатбек ХОҶАЕВ,
Фарҳод ЗИКРИЁЕВ,
Асрор МУЛЛОХОНОВ

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Китоби дарсӣ барои синфи IX
мактабҳои таҳсилоти умумӣ

*Мушовараи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба ҷоп тавсия намудааст*

«Собириён»
Душанбе – 2007

ББК 74.26 Я72

М 80

Ин китоб дар доираи Лоихаи таҷдиди
соҳаи маориф нашр гардидааст.

Хонандаи азиз!

*Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва
онро эҳтиёт намоед. Қўиши ба харҷ диҳед, ки соли хониши оянда
ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси додари хоҳарҳоятон
гардад ва ба онҳо низ хизмат кунад.*

Истифодаи иҷравии китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли хониш	Охири соли хониш
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN 978-99947-719-2-9

М $\frac{4306020600-114}{418(05)-2000}$ Инф. Письмо-99

ББК 74.26 Я72

© Д.Хочаев, Ф. Зикриёев, А. Муллохонов
© «Собириён», 2007

*Наҳв (синтаксис) мизони каломи мансур аст,
ҳамчунон ки арӯз мизони каломи манзум.*

(Шамси Қайси Розӣ)

ХУШГУФТОР БОШЕД !

Яке аз сифатҳои ҳамидаи инсон ширинсуханӣ ва хушгӯӣ аст. Дуруштию муомилаи бад комилаи ғилофи ахлоқи ҳамида мебошад. Ширинсуханӣ ҳарче надорад, вале манфиати бисёр дорад. Агар хоҳед, ки маҳбуб бошед, эҳтироми дигаронро ба худ пайдо кунед, дар ҳар ҷою ҳар маврид – дар хона, дар мактаб, дар муносибат бо дӯстону ҳамдарсонатон, дар гуфтугӯ бо атрофиён одоби муоширатро риоя кунед.

Сухани ширин, самимӣ ва бериё шахсро нерӯманд сохта, дӯстӣ ва рафокатро мустаҳкам мекунад, вале сухани дурушт меҳро кам ва дӯстиро заиф мегардонад, ҷунонҷӣ, Авҳадӣ гуфтааст:

... Меҳр маҳкам шавад зи хушгӯӣ,

Дӯстӣ кам кунад турушрӯӣ.

Бунёди сухан бар ҷумла устувор аст ва одамон маҳз ба воситаи ҷумла андешаю мулоҳизаҳои худро баён мекунанд.

ДАР РОҲИ МАЪРИФАТ САӢЙ МЕБОЯД!

1. Ин фармудаҳои бузургонро азёд кунед ва маънии онҳоро азбар намоед:

Дониш андар дил чароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.
(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

* * *

Ба ҳангоми барноиву кӯдакӣ,
Ба дониш тавон ёфтан зиракӣ.
(Абӯшакури Балхӣ)

* * *

Беҳ аз ганчи дониш ба гетӣ кучост?
Киро ганчи дониш бувад, подшост!
(Асадии Тӯсӣ)

* * *

Хирад афсари шахриёрон бувад,
Хирад зевари номдорон бувад.
Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,
Ба дониш дили пир барно бувад.
(Абулқосими Фирдавсӣ)

* * *

Дониш талабу бузургӣ омӯз,
То беҳ нигарад рӯзат аз рӯз.
Мекӯш ба ҳар варақ, ки хонӣ,
К-он донишро тамои донӣ.
(Низомии Ганҷавӣ)

* * *

Биёмӯз, агарчанд душворат ояд,
Ки душвор аз омӯхтан гашт осон.
(Носири Хусрав)

* * *

Бе азми дурусту саъйи комил,
Касро нашавад мурод ҳосил.
(Саъдии Шерозӣ)

* * *

Дар ҷавонӣ саъй кун, гар бехалал хоҳӣ амал,
Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.
(Абдуррахмони Ҷомӣ)

ДАР БОРАИ ЗАБОН ВА СУХАНУ СУХАНДОН

2. Ин фармудаҳои донишмандонро маънидод карда, азёд кунед:

1.«Забон рукни миллат аст, ки ба маҳзи гум шудани забони ҳамон миллат, ки мутакаллим¹ ба он забон аст, гум ва нопадид хоҳад шуд».

(Шўълаи инқилоб, 1919, № 2, саҳ. 1)

2. Сухан заҳру позаҳру гарм асту сард,

Сухан талху ширину дармони дард.

(Абӯшакури Балхӣ)

3. Нигар то ҷӣ корӣ, ҳамон бидравӣ,

Сухан ҳар ҷӣ гӯӣ, ҳамон бишнаві.

(Абулқосими Фирдавсӣ)

4. Қавл сухане бошад кӯтоҳ ва маънидор.

(Носири Хусрав)

5. Забоне, ки орад сухан носавоб,

Ба хомӯшият дод бояд ҷавоб.

(Низомии Ганҷавӣ)

6. То мард сухан нагуфта бошад,

Айбу ҳунараш нухуфта бошад.

(Саъдии Шерозӣ)

7. Сухан бетааммул кам афтад савоб,

Забонро инон аз хато бозтоб.

(Абдуррахмони Ҷомӣ)

8. То лафз хуб наёяд, маънии баланд аз вай сар барназанад.

(Аҳмади Дониш)

---

¹. Мутакаллим - гӯянда

МАҶОМИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

3. Ин фармудаҳоро азёд кунед. Гӯед, ки дар навиштаҳои зер кадом хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ таъкид шудаанд?

Бифармуд то порсии дарӣ,
Набиштанду кӯтоҳ шуд доварӣ.
(Абулқосими Фирдавӣ)

Ман онам, ки дар пой ҳукон нарезам,
Мар ин қимати дурр – лафзи дариро.
(Носири Хусрав)

Чу дар ман гирифт он насихатгарӣ,
Забон баркушодам ба дурри дарӣ.
(Низомии Ганҷавӣ)

Гарчи ҳиндӣ дар узубат шакар аст,
Лек гуфтори дарӣ ширинтар аст.
(Муҳаммад Иқбол)

«Забони мо хеле устувор аст, мо имрӯз ҳам ашъори Рӯдакиро аз нусхаи аслаш мутолиа мекунем» (Мирзо Турсунзода).

Дар ҳаду сарҳадшиносии ҷаҳон,
Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст.
То забон дорад, ватандор аст ӯ,
То забондор аст, бисёр аст ӯ.
(Бозор Собир)

«Яке аз ширинкитобҳое, ки ин авохир¹ хондам ва баъзе қисматҳои онро борҳо хондам, хотироти Садриддин Айнист. Ин китоб дарёест, аз... ганҷинаи гаронбаҳое аз вожагон, истилоҳот ва амсоли забони форсии дарию тоҷикӣ, ки мо имрӯз ба бисёре аз он калимот бошиддат ниёзмандем» (Шафеии Кадканӣ).

---

¹. Авохир - охирҳо

ТАКРОР ВА ҶАМЪБАСТИ МАВОДИ СИНФҲОИ V - VIII

1. Фонетика

4. Ба саволҳои зерин посух диҳед:

1. Фонетика дар бораи чӣ баҳс мекунад?
2. Овозҳои садоноку ҳамсадо кадомҳоянд?
3. Овозҳо чӣ тавр ҳосил мешаванд ва дастгоҳи овозҳо-силшавӣ чӣ гуна аст?

5. Матнро хонед ва калимаву ибораҳои ро, ки ишора шудаанд, аз ҷиҳати таркиби овозӣ таҳлил кунед:

То тавонӣ аз суҳан гуфтану шунидан **нуфур**¹ машав, ки мардум аз суҳан шунидан суҳангӯй шавад. Далел бар он ки агар кӯдакero аз модар ҷудо кунанд ва дар зери замин баранд ва шир ҳамедиханд ва ҳаме мепарваранд ва модару **доя** ба вай суҳан нагӯянд ва нанавозанд ва суҳани кас нашунавад, чун бузург шавад, **гунг** бувад. То ба рӯзгор ҳамешунавад ва ҳамеомӯзад, он гоҳ гӯё шавад.

Далели дигар. Ҳар ки аз модар кар зояд, лол бувад. Набинӣ ки **лолон** кар бошанд?

Пас суҳанҳо бишунав ва ёд гиру қабул кун. Хоса **суҳанҳои панд** ва гуфтаҳои мулуку ҳукамо. Ва гуфтаанд, ки панди ҳукамову мулук шунидан дидаи хирад равшан кунанд, ки сурмаву тӯтиёи ҷашми хирад ҳикмат аст. Пас ин қавлро ки гуфтам, ба гӯши дил бояд шунидан ва эътиқод кардан (Унсуролмаолии Қайковус).

6. Фарқи калимаҳои сутуни якум ва дуҷумро гуфта, интиҳобан бо ҷанде аз онҳо ҷумла нависед:

нав – навъ

ало – аъло

сурат – суръат

қатӣ – қатъӣ

---

¹. Нуфур – нафрат, безорӣ, бадбинӣ

2. Калима (луғат)

7. Матнро бодикқат хонда, синоними калимаҳои ишорашу-даро гӯед:

Забони форсӣ ҳамон форсии дарӣ аст, ки ҳанӯз **исми** комили он дар Балхи Бумӣ, ки буму бари аслии забон аст, бо номи қадимии «дарӣ» хонда мешавад.

Забони форсӣ ҳамон забони тоҷикӣ аст, ки Садриддин Айний ва Мирзо Турсунзода бад-он **сухан** гуфтаанд.

Забони форсӣ ҳамон забони Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ аст, ки дар Панҷоб «Занбӯри аҷам»-и худро бад-он забон ва «Паёми машрик»-и худро бо ҳамин забон фиристодааст.

Забони форсӣ ҳамон забонест, ки ҳар сол дар чашни тавааллуди Мавлоно пайравони Мавлавӣ дар ҷумҳурии Туркия бар турбати поки ӯ гирд меоянд ва «Маснавӣ»-и шарифи ӯро ба забони Мавлоно бо оҳанги **дафу** най меҳонанд ва самоъ мекунанд (Муҳаммадмуҳит Таботабой).

8. Матнро хонда, мазмуни онро нақл кунед. Дар матн бо кадом маъно истифода шудани ифодаҳои «таъбироти мардум» ва «таркиби луғавӣ»-ро фаҳмонед. Боз кадом луғатҳоро медонед?

Мо барои равнақи минбаъдаи забони тоҷикиамон бояд аз хазинаи пураризиши фолклору таъбироти мардум, аз таркиби луғавии Рӯдакиву Фирдавсӣ, Саъдиву Ҷомӣ дар наср бошад, аз осори Восифию Бедил, Аҳмади Донишу маорифпарварони ибтидои асри XX истифода барем, аз луғатҳои гузаштагонамон мисли «Луғати фурс», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотеъ», «Ғиёсуллуғот» бисёр ғоидаҳо бардоштамонам мумкин аст (Р.Х.).

9. Ба саволҳои зерин посух диҳед:

1. Омоним (ҳамшакл) чист?
2. Чӣ гуна калимаҳоро синоним мегӯянд?
3. Кадом калимаҳоро калимаҳои серистеъмол ва камистеъмол меноманд?

4. Калимаҳои антонимӣ (муқобилмаъно) гуфта кадом калимаҳоро мегӯянд?

10. *Аз матни зерин калимаҳои сермаъно, муродиш ва муқобилмаъноро ҷудо кунед:*

Дод бидех, то дод ёбӣ ва хуб гӯӣ, то хуб шунавӣ. Ва андар шӯристон тухм макор, ки бар надиҳад ва ранҷи беҳуда бувад.

Яъне ки бо мардуми нокас некӣ кардан чун тухм дар шӯристон афкандан бошад. Аммо некӣ аз сазовори некӣ дарег мадор ва некиомӯз бош... Ва некӣ куну некифармой ду бародаранд, ки пайвандашон замона нашканад. Ва бар некӣ кардан пушаймон мабош, ки ҷазои неку бад ҳам дар ҷаҳон ба ту расад, пеш аз он ки ба ҷои дигар равӣ. Ва чун ту ба касе хубӣ кунӣ, бинигар ки андар вақти хубӣ кардан ҳам чандон роҳат ки бад-он кас расад, дар дили ту хушиву роҳат падид ояд. Ва агар ба касе бадӣ кунӣ, чандоне ки ранҷ ба вай расад, бар дили ту **зучрату**¹ гаронӣ расида бошад ва аз ту худ ба касе бар наёяд. Ва чун ба ҳақиқат бингарӣ, бе зучрати ту аз ту ба касе ранҷе нарасад ва бе хушии ту роҳате аз ту ба касе нарасад. Дуруст шуд, ки мукофоти неку бад ҳам дар ин ҷаҳон биёбӣ, пеш аз он ки бад-он ҷаҳон расӣ. Ва ин суҳанро, ки гуфтам, касе мункир натавонад шудан, ки ҳар кӣ дар ҳама умри хеш бо касе некӣ ё бадӣ кардааст, чун ба ҳақиқат бияндешад, донанд, ки ман бад-ин суҳан барҳақам ва маро бад-ин суҳан **мусаддиқ**² доранд. Пас то тавонӣ, некӣ аз касе дарег мадор, ки некӣ охир як рӯз бар диҳад (Унсурулмаолии Қайковус).

3. Морфология

11. *Ба саволҳои зерин посух диҳед:*

1. Мавзӯи баҳси морфология чист?

---

¹. Зучрат – беоромӣ, тангдилӣ

². Мусаддиқ - тасдиқкунанда

2. Аҳамияти калимасозӣ дар забон аз чиҳо иборат аст?
3. Асос чист?
4. Реша чист?
5. Суффиксҳои серистеъмолро номбар кунед.

12. Матнро хонда, калимаҳои сохта ва мураккабро шарҳ диҳед:

Баҳорони Норақ ҳусни хоса дорад. Ҷониби офтобруйи шаҳр нигаред, майсазори сабзро мебинед, ки аз домани кӯх то теппахояш расида, ҳамранги уфуқ метобад. Тарафи ҷануб, ҷониби кӯхҳои он сӯи дарё, нигаред, қитъаҳои хурду калони барфиро мебинед, ки ҷо-ҷояш дарахтони pistaву арча бараҳна менамояд. Офтоб нӯк-нӯки силсилакӯҳи Нор мегашт. Ва ҳоло қудрат надошт, барфи кӯху талҳоро об кунаду пешро ранги баҳор бахшад.

Шаҳр низ ҳусни тоза дошт: ҷои иморатҳои похсагину тангкӯчаҳои қаз тарҳи кӯчаҳои нав, қомати биноҳои тозабунёд назар мерабуд. Мардумаш беш аз пеш буд. Ҳама ҷониби сохтмон – тарафи Пули Сангин, шитоб доштанд. Танҳо марди ҳаракӣ, ки аз Навдеҳ меомад, ба деҳи Сабур фурмад. Ин мардак Бобо Қаро буд. Чашмони ҳайрат ба гирду пеш медӯхт (М. Х.).

13. Матнро хонда, калимаҳои ишорашударо фаҳмонед, ки кадом ҳиссаи нутқанд?

...Не, ман хато кардам.

Маро бубахш, **баҳор!**

Ту гунаҳкор набудӣ. Дониستم, гунаҳкор ҳамон мӯйсафеди одамсурати ҳайвонтабиат будааст, **донистам**.

Биё, баҳор!

Марҳабо!

Биё, то ки ман акнун ба ту таронаи одами **озод**, таронаи саодатро суруда, заминҳои зарбахши колхозамонро биро-нам.

Биё, ки офтоби тиллогунат роҳи тракторамро равшан кунад!

Баҳор!

Рафикам баҳор! Биё, ба гӯшат як гап мегӯям, **лекин** ба ҳеч кас нагӯй, ман шарм медорам, чунки ман-манӣ **ба** одам намезебад.

Баҳор медонӣ – **мӣ**?

Ман дигар кӯдаки **гирёнчак**, ғуломи зархариди бой нестам.

Ман яктои миллионҳо муборизони далер, яктои армияи бузурги бинокорам, ки имрӯз мо зимистони қаҳратунро ба баҳори абадӣ мубаддал карда истодаем.

Баҳор!

Марҳамат, ба баҳористон! (Ҳ. К.).

4. Синтаксис

Ибора

14. Бо истифодаи калимаҳои зерин ибораҳои озод созед:

Шеър, адабиёт, шоир, ду, калон, таърих, хоно, ниёгон, маданият, рӯз, образ, хондан, навиштан, ба мактаб, корхона, дарахт, замин, мис, соат, зебо, равшан, машғул шудан, гул, кӯча, садафвор.

Намуна: шеъри шоир, гул барин зебо, ду дарахт.

15. Аз матни зерин ибораҳои озодро ҷудо карда ба дафтаратон нависед ва воситаҳои алоқаи ҷузъҳояшонро шарҳ диҳед.

Рамаҳои гӯсфандони ҳисориро пайи ҳам ба гӯшт супориданд. Дар баъзе хоҷагиҳо ному нишони ин зот намонд. Дар рӯзномаву журналҳо пайваста аз ғоидаи зоти кашфкардаи роҳбар – олим, мақолаҳо chop мешуданд. Амири Тоҳир яке аз нахустинҳо шуда молро бо сиркааш ба саллоҳонаи марказӣ бурд. Ана ҳамон вақт Шохин пушаймон гашт, ки беҳуда нисфи рамаро ба дасти зоғ дода будааст ва барои ба гӯшт насупоридани рамаи худаш попархам истод, аз роҳбарони колхозу район, вазорати хоҷагии қишлоқ мадад пурсид, ба идораҳои боло ҳам рафту часпу талош кард. Зиндагӣ ҳамин хел: рӯйи об баровардани ҳар мақсад – хоҳ нек бошад, хоҳ бад, талош

меохоад... Хайрият, ки шахсони дурандешу хайрхоҳ даст-
гираш шуданд.

– Ба хоҷагӣ зарар наорад, ба инкишофи гӯсфанди
қароқули ҳалал намерасонад. Гӯсфанди ҳисорӣ ҳам ло-
зим, – гуфтанд онҳо.

Он рӯз ҳам ғалабаи Шоҳин буд. Вай ҳангоми аз мар-
кази район ба чарогоҳ рафтан... қасдан ба хаймаи Амир да-
ромаду шодиаширо намоиш дод.

– Муборак бошад, Амиршоҳ, рамаи мо монд.

Ана иҷозатномааш, – табассумкунон мужда расонд
Шоҳин ва дид, ки ранги рӯи Амир ба чӣ дастур аз сурхӣ
ба сафеди хокистарнамо табдил ёфт, сипас якбора тоҷи
хурӯс барин сурхи сиёҳтоб гашт.

– Тухми гӯсфанди ҳисорӣ бояд то дунё ҳаст, аз рӯи замин
нест нашавад... (А.С).

16. *Худатон ду - се ибора гуфта, онҳоро дар ҷумла истифода намоед.*

5. Аломатҳои китобат, вазифаи онҳо дар нутқи хаттӣ

Аломатҳои китобат дар нутқи хаттӣ вазифаҳои муҳимми
маъноӣ ва грамматикӣ доранд. Онҳо ҳиссаҳои ҷумларо
ҷудою таъкид карда, ҳудуди ҷумлаҳоро таъин менамоянд.
Матне, ки бо риояи аломатҳои китобат таълиф шудааст,
фаҳмо, пуртаъсир ва равану осон аст. Баъзан ин ё он мат-
лабери, ки гӯянда дар нутқи шифоҳӣ бо ёрии ҳаракатҳои
махсус мефаҳмонад, дар нутқи хаттӣ маҳз ба воситаи
аломатҳои китобат таъкид меёбад.

17. *Аломатҳои китобатро номбар карда, вазифаҳои онҳоро
фаҳмонед.*

18. *Матни зеринро ифоданок хонед. Сабаби гузошта шудани
ҳар кадоме аз аломатҳоро гӯед.*

Моҳи сеюм аст, ки мӯйсафед сокини деҳа асту давлати
пирӣ меронад. Вай дар ин муддат ба худ кашф кард, ки аз
қору муҳити одатӣ якбора канда шудан азоби алим буда-

аст. Рӯзҳои аввал аз хона баромада рама, талу теппаҳои хомӯшро пеши назар меоварду дилаш гум мезад. Вай ба уқоби пире шабоҳат дошт, ки дар охири умр аз фазои кӯҳсорон маҳрум гашта, дар қафаси васеу барҳаво истода, тамоми баргу навои рӯзгораш муҳайё бошад ҳам, нигоҳи пурҳасрат аз осмони нилӣ, даштҳои васеъ, куллаҳои дуродур намеканад. Даҳмардаи пир гоҳо ҳаёлан асояшро болои китф ниҳода, сар-сари ёлаҳо, рӯ-рӯи майсазорон аз паси рама мегашт. Ҳа, дил ки ба шугле побанд гашт, то охири умр аз пай он мерафтааст. Рӯзҳои аввал аз дилтангӣ хона дар назараш танг менамуду деҳа сермағал, ҷӣ кор карданашро намедонист. Ҷои сайру гашт танг; ҳавои кӯча, кӯчаву ҳавлӣ. Ҳайратангез ба худ меандешид, ки чаро баъзеҳо ба нафақа бароянд, шод мешаванд, рӯзи дароз дар сояи бедҳои лаби ҷӯй ё болои кат қачпахлӯ нишаста, ҷойнӯшон сӯҳбат мекунанд ва ё мудом сарро аз болин набардошта меҳобанду ҳаминро «давлати пирӣ» меноманд. Вай ҳам чанд карат хост, ки бо мӯйсафедҳои деҳа шарикӣ сӯҳбат шавад, лекин кафшери гапашон ба ҳам набаст. Суханҳои онҳо, ки бештар аз чизу савдои зиндагӣ, таҳлили рафтору гуфтори хурду калони деҳа буд, ба гӯши ӯ нофорам, ғайбатнамо расид (А.С.).

6. Сархат, фасл, боб дар нутқи хаттӣ

Дар нутқи хаттӣ баъзе талаботҳои шаклию сохторӣ ҳаст, ки барои ин шакли нутқ хос ва ҳатмӣ мебошад. Ин талаботҳо, яъне риояи сархат, фаслу боб, зерфаслу зербобҳо барои зуд ва беғалат фаҳмидани мазмуни нутқи хаттӣ ёрӣ мерасонанд.

Сархат ҷои ҳолие, ки дар ибтидои ҳар як матн, порчаи яклухту томи ба ҳамдигар алоқаманд ба миқдори ғунҷоиши ду-се ҳарф гузошта мешаванд.

19. *Аз матни зерин сархатҳоро нишон дода, вазифаҳои онҳоро фаҳмонед.*

Сабаби даъвати Фирдавсӣ ба Бағдод аз тарафи Аскофӣ вобаста ба як нақшаи ноиб¹ буд.

Ин нақша дар фикри ӯ хангоми мулоқоташ бо ҳочии мударрисии тӯсӣ пайдо гардид.

Чанд вақт инҷониб «шоҳаншоҳ» Баҳоуддавла нисбат ба ноиби бағдодаш дилсард ва камилтифот² шуда буд (С.У.).

Фасл як ҳиссаи муайян аз калому гуфтор аст. Қисми муайян ва алоҳидаи рисола, китоб, ки аз боб хурдтар аст.

Боб калонтарин қисмати китобу рисола, ки якчанд фаслро фаро мегирад.

Ҳар фасл ва боб имкон дорад, ки аз фаслу бобҳои хурд иборат бошад.

20. Аз ягон асари илмӣ, бадеӣ бобу фасл ва зерфаслҳоро нишон диҳед.

7. Ҷумлаи содда ва асоси грамматикӣ он

21. Аз матни зерин ҷумлаҳои соддаро ҷудо карда, асоси грамматикӣ онҳоро нишон диҳед.

Таманно тарсидаву ларзида гоҳ тозад, гоҳи дигар аз ҳол рафта, тез-тез мекаловид. Аз гуруснагӣ, бемадорӣ ва асабоният дилаш беҳузур мешуд. Ӯ саропо ғарқи оби борон буд. Тундар дам ба дам хурӯш карда, шохҳои атрофро гӯё ба такон меовард. Баъзан ба роҳи дара, ки онро тадричан торикӣ фаро мегирифт, лаҳзае нур меафтонд. Садои рӯди Кофрун аз гулдӯрроси раъд гоҳо фуру менишаст. Борони ҳамал, чунон ки аз ҳазорон сатил бошад, базарба мерехт (С.Т.).

22. Порчаи манзуми зеринро ифоданок хонда, онро азёд кунед ва аломатҳои китобаташро шарҳ диҳед.

Он рӯз, ки ҳафтсола будӣ,
Чун гул ба чаман ҳавола будӣ.
В-акнун ки ба чордах расидӣ,

---

¹. Ноиб – ҷонишин, муовин, вакил

². Илтифот – лутф, эҳтиром, таваҷҷӯҳ

Чун сарв ба авҷ сар кашидӣ.
 Ғофил манишин, на вақти бозист,
 Вақти ҳунар асту сарфарозист.
 Дониш талабу бузургӣ омӯз,
 То беҳ нигарад рӯзат аз рӯз.
 Мекӯш ба ҳар варак, ки хонӣ,
 К-он донишро тамои донӣ.

(Низомии Ганҷавӣ)

23. *Гӯед, ки дар ҷумлаҳои зерин аломати тире дар байни хабару мубтадо барои чӣ гузошта шудааст?*

Амина – ҳамсараш (С.Т.). Иди май – иди қудрати дасти одам (А.Ш.). Онҳо – одамони нозуки шаҳришин (А.С.). Ду понздаҳ – як сӣ (фолклор). Душанбе – пойтахти Тоҷикистон. Турсунзода – шоир.

Уқоб андар баландӣ гар бимирад,
 Дили ман – дар баландии суҳанҳо
 (Л.Ш.).

8. Ҷумлаи соддаи яктаркиба ва дутаркиба

24. *Дар ду сутуни поён муайян кунед, ки кадом ҷумлаҳо яктаркиба ва кадомашон дутаркибаанд. Тафовути онҳоро фаҳмонед.*

Талабагон дар саҳни мактаб ниҳолҳоро шинонданд.
 Ҳама дар толор ором нишаста буданд.

Анвар аввалҳои баҳор омад.

Гулбону рӯи дастархон сарширу ҷуғот, маскаи тар, хел-хел мураббо мениҳод (А.С.).

Дар саҳни мактаб ниҳолҳоро шинонданд.
 Дар толор – оромӣ.

Аввалҳои баҳор омад.

Рӯи дастархон сарширу ҷуғот, маскаи тар, хел-хел мураббо мениҳод.

25. *Аз матни зерин ҷумлаҳои яктаркибаю дутаркибаро ҷудо карда, ба ду сутун нависед.*

Ман шунида будам, ки ҳазор пурсӣ ҳам, ин мардак як даҳон аз саргузашташ ҳикоят намекунад. Аз ӯ чизе напурсидам. Як моҳ дар меҳмонхонаи ӯ шудам. Ҳаёти колхозии онҳоро меомӯхтам. Бисёр вақт лаби ҳавзи ӯ менишастам. Ба ӯ ҳикоятҳои зиёде мегуфтам. Ман ба вай маъқул шудам. Беҳтарин чизҳои дӯконашро ба назди ман мегузошт: мағзи бодом, донак, мавизи сиёҳ ва беҳтарин себҳои хубониро. Ва ман ҳам «себамро хӯрдӣ, ғоз дех» гуфтагӣ барин аз ӯ ҳикоятҳо шунидан меҳостам. Вале ӯ ғоз намедод. Ман боз ба ӯ хизмат кардан меҳостам. Сатилро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта, гирди шипангу чойхона, таги беду сафедорҳо ва атрофи ҳавзро об мезадам. Тасфи ҳаво камтар мешуд. Вале чор қадам дур аз сарҳавз гармсел забона зада тамоми саҳро ро фаро мегирефт. Ин як баҳри хушке буд, ки бесадо мавҷ зада мерафт (Сорбон).

9. Сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла

26. *Аз ҷумлаҳои зерин сараъзоҳоро ёфта, яктаркиба ё дутаркиба будани ҷумлаҳоро муайян кунед:*

Офтоби оламоро саховатмандона нурпошӣ мекард (С.Ш.). Шкафи китобмонӣ. Дар байн як тирезаи калон. Аз дур манзараи иморатҳои баланд намоён аст (А.Д.). Як боғ. Атрофаш бо девори пастаке ихота шудааст (С.А.). Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар он биёбони бепоён ғайр аз чоҳҳои чуқур манбаи обе нест (С.А.). Пас аз чанд дақиқаи тӯлонӣ вай ниҳоят ба қӯшхона расид (С.Т.). Баъди пешин аз хурд то калони даҳмардаҳо ҷамъ омаданд ва дар сабззори шафати хайма нишастанд (А.С.).

27. *Панду ҳикмат ва зарбулмасалу мақолҳои зеринро ба дафтаратон навишта, маънии онҳоро шарҳ диҳед ва дар ёд нигоҳ доред:*

Имрӯз меҳнат – фардо роҳат.

Аз бад – касофат, аз нек – шарофат.

Одами бекор – дарахти бебор.
Илм дар хурдӣ – нақш бар санг.
Кӯшиши чавонӣ – роҳати пирӣ.
Нафси бад – балои чон.

10. Ҷумлаи чидаъзо ва воҳидҳои ҳулосакунанда дар он

28. *Аз ҷумлаҳои зерин мубтадо ва хабари чидаро ёфта, сабаби гузошта шудани он ё он аломати китобати байни онҳоро фаҳмонед:*

Иди якуми Май – иди меҳнат, иди баҳори бахт, иди саодати одамизод (А.Ш.). Маркаб метарсид, гӯшҳояшро ҳобонда, гашташро сушт мекард (С.Т.). Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо – ҳама ба назар метофтанд (Ҷ.И.).

Илму молу мансабу ҷоҳу қирон,

Фитна орад дар кафи бадгавҳарон.

(Ҷалолиддини Румӣ)

Фирӯза, Шамсия, Оймуллои Танбӯр ва Муҳаррами Ғарч низ гӯё симоҳои зиндаанд (Ф.М.).

29. *Аз матни зерин ҷумлаҳои ро, ки аъзоҳои пайрав дар онҳо чида шудаанд, ҷудо карда, хели аъзои пайрави чидаро гӯед:*

Қаторкӯҳҳои кабудчаранг, зардчахол, сурхчатоб сар ба фалак мекашид (С.А.). Як марди қадбаланд, камгӯшт, пешонавасеъ, хушфеъл моро бо хурсандӣ пешвоз гирифт (Ҳ.К.). Хӯчаназарбой на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова, на дар вақти чинак ба роши пахта қадам намондааст (С.А.). Чехраи баобу тобу гандумгуни акаи Мирзо ҳаёле заҳир гашта, мӯйлаби пари зоғ барин сиёҳ, абрӯҳои боли уқобвораи ботароват буданд ва ба ӯ аҷаб зеб мебахшиданд (А.С.).

30. *Дар ҷумлаҳои чидаъзои зерин воҳидҳои ҳулосакунандаро нишон дода, вазифаи онҳоро фаҳмонед:*

Вай тамоми ҷизҳои атроф: чинорҳо, харсангҳо ва оби шӯхи ҷӯйро аз назар мегузаронад (С.У.). Қади навроста, рӯи хучиста, зулфи шикаста, абрӯи пайваста – ҳама ба як-

дигар мутаносиб, ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд (С.А.). Дар домана ва рӯи теппаҳои сабзу хуррам, дар атрофи киштзорҳо, дар канорҳои дарёча ва ҷӯйҳо, дар сари боми деворҳои қишлоқ – дар ҳама ҷо лола рӯида буд (Ҷ.И.).

11. Воҳидҳои туфайлӣ ва истисноии ҷумла

31. *Калима, таркиб ва ибораҳои, ки ба аъзоҳои ҷумла муносибати грамматикӣ надоранд ва аъзои ҷумла ҳам намешаванд, чӣ ном доранд?*

32. *Аз матни зерин воҳидҳои туфайлиро ҷудо карда, маънои вазифаашонро шарҳ диҳед.*

Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст (С.У.). Ниҳоят, маълум шуд, ки дар меҳмонхона фақат барои ҷаҳор кас ҷой будааст (Ф.М.). Хулласи калом, Одина бо умедвории калон дубора ба завод даромад (С.А.). Хуллас, ки хислати одам ба дилаш мувофиқ мешудааст (Ф.М.).

33. *Аз ин порчаи манзум мухотабҳоро ёфта, ифода ва вазифаҳои онро фаҳмонед:*

Гар ба шодиҳо шарики одамӣ,
Ханда кун, эй осмон!
Дову дасти тӯй дорад кишварам,
Рӯкушо нуре фишон!
Сабр кун, борон, ки ҳар як қатраат
Ҳамчу ашки модар аст.
(М.Қ.).

34. *Аз матни зерин ҷумлаҳои, ки воҳидҳои истисноӣ доранд, ёфта, вазифаи онҳоро шарҳ диҳед:*

Мӯйсафед Ҳошим – писари кенчагияшро, ниҳоят дӯст медорад. Вай ин ҳиссиёти падарияшро танҳо як маротиба, ҳангоми ба аскарӣ гуселонидани ӯ, назди хешу ҳамсоҳҳо ба забон оварда буд:

– Ҳамаи фарзандҳо барои падару модар азизанд, – гуфт ҳангоме ки Ҳошим аз оғӯшаш раҳо ёфта, хандону дас-

тафшон ба поезд даромад ва ба чашмони худаш об давид. – Лекин ин бача дар дилам чои алоҳида дорад. ... Ва дах сари сол ягон муаллим нагуфт: қади писарат паст ё баланд. Хушодоб, бофаросат, қобилу дидадаро Ҳошим.

Абдурраҳмон чӣ, ҳм, нисфи одамони деҳа аз дасти ӯ дод мегуфтанд. Онҳо – падару модар, худро тасалло меоданд, ки ин бадхӯияш аз бачагист, калон шавад, ақлаш мепазад (А.С.).

**Сайидризо Ализода
(1887-1938)**

Муаллифи китобҳои «Дабис-тони тоҷик», «Китоби нахустин» (1920), «Сарфу наҳви тоҷикӣ» (1926), муҳаррир ва мураттиби аввалин луғати русӣ-тоҷикӣ (дар ду ҷилд, 1933-34) мебошад.

С.Ализода забонҳои русӣ, франсавӣ, арабӣ, ўзбекӣ, озарӣ, тоторӣ, туркӣ, курдиро медонист. Солҳои 1933-37 дар Университети давлатии Самарқанд аз забони тоҷикӣ, форсӣ, арабӣ дарс гуфтааст.

Китоби дарсии ӯ «Сарфу наҳви тоҷикӣ» нахустин грамматикаи нормативии забони тоҷикӣ буда, аз нигоҳи назария ва маълумоти забоншиносӣ беҳтарин дастури таълимӣ аст. Ин асари ӯ имрӯз ҳам моҳияти илмӣ ва таълимии худро гум накардааст.

ЧУМЛАИ МУРАККАБ

12. Маълумоти умумӣ дар бораи чумлаи мураккаб

Мо дар нутқи шифоҳӣ (даҳанақӣ) ва хаттӣ фикри худро танҳо бо чумлаҳои содда не, балки бо чумлаҳои мураккаб ҳам ифода менамоем. Аз ин рӯ, аксар вақт мо бо мақсади пурратар ифода намудани фикр якчанд чумлаи соддаи ба ҳам алоқамандро ба кор мебарем ва дар натиҷа воҳиди нисбатан мукаммали нутқ – чумлаи мураккабро, созмон медиҳем.

35. *Аз матни зерин чумлаҳои содда ва мураккабро ҷудо кунед ва мубтадою хабари чумлаҳои соддаро нишон диҳед:*

Аз меваҳо бихӣ хеле дер гул мекунад ва дер мепазад. Ақидае ҳаст, ки гӯё аз бӯи гули бихӣ зоғҳо дарди сар мешаванд. Бинобар ин онҳо дар баҳорон pariда ба ҷойҳои дури беодам мераванд. Зоғҳо мераванд, аммо ба ҷои онҳо фароштурукҳо pariда меоянд, мусичаҳо лона месозанд, булбулон ба хониш медароянд. Дар лаби ҷӯйборҳои пуроб табиат қолинҳои зумуррадгун паҳн мекунад. Дар кӯҳсорон лолаҳои фурузон бо шабнами нуқратоб руҳсора мешӯянд (А.Ш.).

36. *Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби зеринро ҷудо карда, баъд ба зери мубтадою хабари ҳар кадоме хат кашеду муайян кунед, ки хабарҳо аз рӯи ифода чӣ хеланд:*

Раъд меғурид, барқ меҷаҳид, борон мерехту рӯд наъра мекашид, зулмоти шаб бепарво ҳукм меронд (С.Т.).

Дар забони адабии тоҷикӣ чумлаҳо аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ: содда ва мураккаб ҷудо мешаванд.

Чумлае, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда таркиб ёфта, дорои ягонагии маъноӣ оҳанг мебошад, чумлаи мураккаб номида мешавад.

Мисол: 1. Табиат сукут мекард ва машғали азими осмонӣ – моҳ, торафт зиёдтар баланд мерафт (Р.Ҷ.).

2. Қалам аз тасвири ин ҳарбу зарб, ки дар дашти васеъ гузашта истода буд, очизӣ мекашад (Р.Ҷ.).

Дар мисолҳои боло ҷумлаи якум аз ду ҷумлаи содда иборат буда, онҳо бо ёрии пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами «ва» алоқаманд шудаанд. Ҳарду ҷумлаи содда баробарҳуқуқанд. Ҷумлаҳои содда дар таркиби чунин ҷумлаҳои мураккаб бо ёрии оҳанги талаффуз (интонатсия) низ алоқаманд мешаванд. Чунончи: Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобии беғубор медурахшид (С.А.). Ҷумлаи дуум низ аз ду ҷумлаи содда иборат аст, аммо онҳо баробарҳуқуқ нестанд, балки яке аз ҷумлаҳо асосӣ (сарҷумла) буда, дигаре тобеъ (пайрав) аст. Ҳиссаи «Қалам аз тасвири ин ҳарбу зарб очизӣ мекашад» сарҷумла буда, ҳиссаи «ки дар дашти васеъ гузашта истода буд» пайрав аст, ки ба воситаи пайвандаки «ки» ба сарҷумла тобеъ шудааст.

Ҷумлаи мураккаб воҳиди пурратари нутқ буда, нисбат ба ҷумлаи содда дар сатҳи баландтар меистад. Ҷумлаи мураккаб низ чун ҷумлаи содда аз ҷиҳати оҳанг (интонатсия) ва маъно хусусияти яклухтӣ дорад, аммо аз рӯи сохт фарқ менамояд. Хусусияти барҷастаи он дар ин аст, ки ба ҳайати ҷумлаи мураккаб якчанд ҷумлаи содда дохил мешавад. Ҷумлаҳои мураккабро вобаста ба сохт, алоқии грамматикӣ ҷузъҳо ва муносибати маъноии онҳо ба се гурӯҳи калон: ҷумлаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта ҷудо мекунам.

37. *Аз порчаи манзуми зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо кунед.*

Мо, ки фарзандони муздурему деҳқонзодаем,

Дар ҳама дунё ягона мардуми озодаем.

Зидди ҷангему барои сулҳ эълон додаем,

Лек, агар душман бичангад, дар дифоъ омодаем.

Лашкари пурҷуръати бомаслаки бебоки мо,

Кай диҳад фурсат, ки душман по ниҳад бар хоки мо.

(А.Л.)

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

13. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаби пайваст

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ, ки бо оҳанги пайвасту пайвандакҳои пайвасткунанда алоқаманд мешаванд, ташкил меёбад.

Пайвандакҳои пайвасткунанда ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1. Пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳам: ва, у, ҳам, на-на, чи. 2. Пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ: аммо, вале, лекин, ҳол он ки. 3. Пайвандакҳои пайвасткунандаи ҷудой: ё, ё-ки, ё ин ки, хоҳ-хоҳ, гоҳ-гоҳ.

Дар байни ҷузъҳои (ҳиссаҳои) ҷумлаи мураккаби пайваст одатан муносибатҳои ҳамзамонӣ пайҳамзамонӣ, сабабу натиҷа ва хилофию ҷудой мушоҳида мешавад. Ин муносибатҳо ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ва оҳанг сурат мегирад.

1. Муносибати ҳамзамонӣ: Ман самоворро ба даст гирифтам ва Саидакбар як китоби худро бо нӯги остинаш олуфтаворона гирифт (С.А.).

2. Муносибати пайҳамзамонӣ: Падарам барои ин кор ба ман як каландча харида дод ва ман ба кор сар кардам (С.А.).

3. Муносибати сабабу натиҷа: Сатил аз дасти ман ғалтид, обаш рехт (С.У.). Салимбой имсол дар колхоз нағз кор карда, пулу ғаллаи бисёре гирифт ва ӯ ҳавлии нав бино кард (Р.Ҷ.).

4. Муносибати хилофӣ: Гуселкунандагон ба аробаҳо часпида мебаромаданд, казакҳо, полисҳо ба зӯрӣ онҳоро мефароварданд (Р.Ҷ.).

5. Муносибати ҷудой: Ё ҳаво гарм шуд, ё ҳаёлҳои гуногун хобамро гурезонда буданд (Ҷ.И.).

38. *Аз мисолҳои зерин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, хилофӣ ва ҷудойро муайян карда, муносибати маъноии онҳоро ғӯед.*

1. Берун торик шуда истода буд ва борон ханӯз ҳам меборид (С.У.).

2. Номи ҳозираам Гуландом аст, аммо модарам ба ман Зебо ном ниҳодааст (С.А.). 3. Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз тӯйхона овози доира ба фалак мепечид (С.А.). 4. Офтоб домани зарҳалкориҳои худро аз тегаи кӯҳҳо ғундошта гирифт дарёбоди фарохро пардаи тунуки шом пахш кард (Б.Н.). 5. Шариф чизе гуфтани буд, лекин Шодӣ боз сухани ӯро бурид (Ҷ.И.). 6. Магар, шумо хешу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам ба шумо ёрӣ надоданд? (С.А.). 7. Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳед (С.А.). 8. Ғаму шодмонӣ намонад, вале

Ҷазои амал монаду номи не.

(Саъдии Шерозӣ)

9. Падарам хурсанд мешуд ва аз осори хурсандии ӯ бародарам низ хушҳол мегардид (С.У.).

Муносибати пайдарҳамию сабабу натиҷа дар як типии махсуси ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки хабарии ҷумлаи соддаи якум дар шакли феъли ҳол меояд, низ дида мешавад: Абрҳои сиёҳ ба як тараф кӯчида, ба ҷои онҳо абрҳои сафедҷаю хокистарранг пайдо шуд (С.А.).

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо ду воситаи грамматикӣ ба ҳам алоқаманд мешаванд: бо пайвандакҳои пайвасткунанда ва оҳанги талаффуз (интонация).

Дар алоқии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст пайвандакҳои пайвасткунанда: ва, -у, инчунин, аммо, лекин, вале, балки, ҳол он ки, ё, ё ки, ё ин ки, ё-ё иштирок мекунанд. Вобаста ба ҳамин пайвандакҳо ва ифодаи муносибатҳои маъноии ҷузъҳо ҷумлаҳои мураккаби пайвастро ба се гурӯҳ: пайиҳам, ҷудой, ҳилофӣ ҷудо мекунанд:

А) Пайиҳам: Дами гулҳаннишинӣ рафту айёми баҳор омад (А.Д.).

Б) Чудой: Ҳар шаб то вақти хоб ё бо йигитҳо ягон мағал меҳест, ё воҳимаи омад-омади аскарӣ сурх мерасид, ё ягон кас мегурехт (Ҷ.И.).

В) Хилофӣ: Вай маро фарёд кард, аммо ман ба қафоям нигоҳ накарда рафтан гирифтаам (С.У.). Шамол хеле суст шуда монд, вале жола сангчабозӣ мекард (Ҷ.И.). Дарвозаи шаҳрро баста мешавад, лекин даҳони мардумро баста намешавад, – мегӯянд (Ҷ.И.).

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати таркиб (ҳайат) низ гуногун мешавад. Як қисми ҷумлаҳои мураккаби пайваст танҳо аз ду ҷумлаи содда иборатанд. Таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст устувор аст: Онҳо, бечораҳо, гиря кунанду мо хандем, – дуруст-мӣ? (Р.Ҷ.). Анборҳои бой аз ғалла пур буду ғаллакор нони шикамсерӣ намехӯрд (Р.Ҷ.). Дар кушода шуд ва мо даромадем (С.А.). Ҳофиз манаму бародарам меҳонад (Зарбулмасал).

39. *Ба ёд биёред, ки байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст кадом муносибатҳои маъноӣ дида мешавад ва пайвандакҳои пайвасткунандаро ба кадом ҳелҳо чудо меку-
нанд.*

40. *Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти зеринро бо риояи оҳанг хонед, хели алоқа ва пайвандакҳои онҳоро ёфта, муносибати маъноии ҷузъҳоро фаҳмонед:*

Қурси офтоб кайҳо аз назар пинҳон шуда буд, вале дар самти шарқии дара кулоҳи барфани кӯҳ аз шуоҳои охири-ни он ханӯз чун тоҷи арӯсон заррин ва дурахшон буд (Ф.М.).

Рӯзҳо монанди шукуфтани гулҳо аз паси гул мегузаранд ва марҷони солҳо ба гардани ҳар яки мо ҳамел шудан ме-гирад (А.Ш.).

Осмон беабр, кабуд ва ҳаво софу серун буд (С.Т.).

Мӯйсафед зоҳиран ба ҳаракатҳои зебои асп эътибор намедихад; гӯшаш пур аз садои хушоҳанги суми чонвар, хомӯшу саркашол меравад, вале дар дил меболад (А.С.).

Чумлаҳои мураккаби пайваст инчунин сертаркиб мешаванд. Ин типи чумлаҳои мураккаби пайваст бо чумлаҳои соддаи эзоҳдиҳандаю тавсифдиҳанда тафсил меёбанд, яъне таркиби онҳо кушода аст. Онҳо вобаста ба тавсифу сифатчинӣ, шумури ҳодисаю воқеа ва предмети тасвир тафсил меёбанд. Чунин хели чумлаҳои мураккаби пайваст барои шарҳу эзоҳи ҳамаҷаҳаи воқеа, пуррагии тасвир истифода мешаванд.

Мисол: Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, наваҳои тутҳои балхӣ гӯра бастанд, дарахтони ҳасактут барои хӯроки кирмакҳои пилла калак шудан гирифтанд; ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид: деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандонмола мекарданд ва мекиштанд: фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лунда карда оварда, дар шифтҳои хонаҳо – дар паҳлуи болорҳо, бо камоли маҳорат, бо тарзи нимкиштии барои худ хона месохтанд (С. А.).

41. *Гӯед, ки чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб одатан дар кадом услуб истифода мешавад?*

42. *Нақли ҳикоямонанде ба тариқи хаттӣ мурағбат созед, ки он дорои якчанд чумлаи мураккаби пайваст бошад.*

14. Аломатҳои китобат дар чумлаи мураккаби пайваст

Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайваст аз ҳам бо аломати вергул ва нуқтавергул чудо карда мешаванд: Айёми баҳор – вақти тутпазӣ буд, акаам бо Сайид Акбархоҷа аз Бухоро омаданд (С.А.). Акнун автобус ҳам дар вақташ мерасад, самоворҳо ҳам дар вақташ мечӯшанд, мардум ҳам дар вақташ ба корашон мераванд (Ҷ.И.). Трамвайҳо ҳанӯз ҳам бо ҳамон роҳҳои пештара мегарданд, ҳанӯз ҳам ду тарафи кӯчаҳои Тошкандро дарахтҳои баланди сафедорҳо посбонӣ мекунанд; ҳанӯз ҳам аробачаҳои дучархаи ангишт бор карда шударо харҳои калон кашида мебаранд (Ҷ. И.).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофию ҷудой низ пеш аз пайвандакҳои хилофию ҷудой аломати вергул гузошта мешавад: Ту омадӣ, лекин падари мо наомад! (Ҷ. И.). Аз ҳамон вақт ин ҷониб Нуруллобек пояшро аз хонаи мулло Хокироҳ нақандааст, вале як сол ин тараф ба баъзе роҳнамоиҳои мӯсафед бо шубҳа ва назари танқид нигоҳ мекунад (Ҷ. И.). Худи акаам ба ин овозаҳо он қадар бовар намекард, аммо падарам онҳоро ҳақиқат мепиндошт (С. У.). Шояд вай аз карда пушаймон шуд, ё ғаму андӯҳи духтараш ақлу ҳуши ӯро зеру забар карда мондааст (Ҷ. И.).

Пеш аз пайвандакҳои пайвастандаи пайиҳами «ва», «у» аломати вергул гузошта намешавад.

43. *Аз мисолҳои зерин ҷумлаҳои соддаи ҷидааъзоро ба як сунтун ва ҷумлаҳои мураккаби пайвастро ба сунтун дигари дафтаратон нависед ва фарқи онҳоро гӯед.*

1. Вай чакманастро кашида, ба либосовезак овехту сумкаи ҳарбиашро ба даст гирифта, аз хобгоҳ баромад, поин фурумад, дар сартарошхона мӯсару риш тарошид, ба рестаран даромада таом хӯрд (С.У.). 2. Аз меҳмонхонаи шаҳр садои мусиқӣ баланд буд, дар даромадгоҳи меҳмонхона, дар болои зинапоя, гурӯҳ-гурӯҳ марду занҳои хушлибос истода, бо овози баланд гап мезаданд, касе дар байни онҳо қоҳ-қоҳ меҳандид, булвару пайроҳаҳои кӯча пури одам буд (С.У.). 3. Хаткашон ба ӯ телеграммаеро дароз карду Рустам дари хонаро пӯшида, телеграммаро кушод (П.Т.). 4. Ришаш сиёҳ ва ба қайчӣ кӯтоҳ карда шуда буд, рӯяш пурраи сафедчаи сурхтоб ва чашмони бемижгонии пӯшида ва хушкидарофтааш дар он рӯи сурхчатоб ба ду ҷои ба дарун рафтаи порчаи ҳарири гулобӣ монанд буд, абруҳояш сиёҳи сермӯи баланд, либоси ин нобино ғакирона, лекин бисёр озода буд (С.А.). 5. Ҳофизон, машшоқон, раққосу раққосагон бо либосҳои ранг ба ранг дар сахна пайдо шуда ҳунарнамоӣ мекарданд (С.У.). 6. Поезд аз нав ба роҳ даромад ва модар то ба дашт аз он тиреза чашм нақанд (П.Т.).

44. Бо истифодаи пайвандакҳои пайвасткунанда якчанд ҷумлаи мураккаби пайваст тартиб диҳед.

45. Ба дафтаратон 4 ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак навишта, онҳоро ифоданок хонед.

46. Аз асари бадеӣ якчанд ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб навишта, шарҳ диҳед.

47. Матни зеринро хонед, вазифаи пайвандакҳои пайвасткунандаро фаҳмонед. Гӯед, ки аломатҳои китобат дар ин матн чӣ саҳм доранд?

Айёми тобистон. Офтоби ҷаҳонтоб бар болои сар рост баромада, кӯху биёбонро баробар равшан ва гарм намуда буд, лекин, ҳар чанд нимрӯзии тобистон бошад ҳам, ҳавои кӯҳсор монанди айёми баҳор миёна ва фораи буд. Кабкҳои дарӣ гоҳо бар тега ва гоҳо дар камар сайру гашт менамуданд: мурғони хушилхон бар шохаҳои дарахтони кӯҳӣ нишаста нағмасароӣ ва ғазалхонӣ мекарданд: ҷӯйчаҳои оби соф, ки аз фарози кӯҳ ба нишеб аз санге ба санге частухез карда мефуромаданд, аз шилдир-шилдири оҳангдори худ бо мурғони нағмасаро ҳамовозӣ мекарданд. Гӯсфандон дар хоби ноз, бузголагон дар таку тоз, ҷӯпонбачагон дар давидан, охубаррагон дар рамидан – хулоса, ҳар кас, ҳар чиз ва ҳамаи табиат дар олами худ хурсанд ва шодмон буд (С.А.).

**Лутфулло Бузургзода
(1909-1943)**

Л.Бузургзода забоншиноси заки-табъе буд. Вай оид ба ҳамаи бахшҳои илми забоншиносӣ таълифоти бунёдӣ анҷом дода, китобҳои дарсӣ низ навиштааст. 1. Шеваи тоҷикони Чилгазӣ (1936). 2. Зада дар забони адабии тоҷик (1937). 3. Шеваи Во-рух (1937). 4. Баъзе хусусиятҳои за-бони аҳолии Самарқанд (1938). 5.

Харитаи диалектологии шеваҳои тоҷикии водии Фарғона (1939). 6. Очерки мухтасари диалектологияи тоҷик (1939). 7. Фонетикаи забони адабии тоҷик (1940). 8. Морфологияи забони тоҷикӣ (1941). 9. Синтаксиси забони тоҷикӣ (1942).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЯК ЧУМЛАИ ПАЙРАВ

15. Чумлаи мураккаби тобеъ ва тафовути он аз чумлаи мураккаби пайваст

Чумлаи мураккабе, ки дар он яке аз чумлаҳо асосӣ буда, чумлаи дигар ба воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба чумлаи асосӣ тобеъ гардида, онро эзоҳ медиҳад, чумлаи мураккаби тобеъ номида мешавад.

Чумлаи мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст бо як қатор хусусиятҳо фарқ мекунад, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

1. Дар чумлаи мураккаби тобеъ муносибати грамматикӣ ва маъноӣ дар байни сарчумлаю чумлаи пайрав дида мешавад. Чумлаи мураккаби тобеъ аз сарчумла ва аз як ё якчанд чумлаи пайрав иборат мешавад. Сарчумла гуфта чумлаи тобеъкунанда – чумлаи асосии таркиби чумлаи мураккаби тобеъро меноманд, чумлаи пайрав бошад, чумлаи тобеъшаванда аст. Чумлаи пайрав сарчумларо аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ дода, бутунии сохту маънои онро таъмин менамояд.

2. Чумлаи мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст аз ҷиҳати сохт фарқ мекунад. Дар чумлаи мураккаби тобеи пайвандакдор дар аксари мавридҳо пайвандак ба ҳайати чумлаи пайрав дохил мешавад: Мисол: Ин бемор ҳам бародари ӯ Раҳимдод буд, ки аз тарафи туркманон ба вай Неккадам ном дода буданд (С. А.).

Дар ин ҷумла «Ин бемор ҳам бародари ӯ Раҳимдод буд» сарҷумла буда, «ки аз тарафи туркманон ба вай Неккадам ном дода буданд» ҷумлаи пайрав аст. Пайвандаки «ки» дар таркиби ҷумлаи пайрав мебошад.

Агар дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ калимаю таркибҳои ҳамнисбат омада бошанд, онҳо ба ҳайати сарҷумла дохил мешаванд: Мисол: Хуррият ҳамин будааст, ки касе ба касе зулм карда наметавонистааст (С. А.). Сарҷумла дар ин мисол: «Хуррият ҳамин будааст» буда, ҷумлаи пайрав «ки касе ба касе зулм карда наметавонистааст» мебошад. Ҷонишини «ҳамин» калимаи ҳамнисбат аст, ки дар таркиби сарҷумла омадааст.

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бошад, пайвандак ба таркиби ягон ҷумла дохил намешавад, вай дар байни ҷумлаҳои содда омада, онҳоро ба ҳамдигар алоқаманд менамояд ва ба ҳамаи ҷумлаҳои соддаи ҳайати ҷумлаи мураккаби пайваст як хел тааллуқ дорад.

3. Дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ аз лиҳози маъно алоқаи мустақами ҷудонашаванда буда, яке бе дигаре мазмуну матлабро саҳеҳ намефаҳмонад.

4. Баъзан дар таркиби сарҷумла калима, таркиб ва ибораҳои ифода меёбанд, ки ҷумлаи пайрав маҳз барои шарҳу эзоҳи онҳо меояд. Ин гурӯҳи калимаю таркиб ва ибораҳо дар ҳайати сарҷумла вазифаи ягон аъзои сарҷумларо адо намуда, дар як вақт барои алоқаи байни ҷумлаи пайраву сарҷумла чун воситаи грамматикӣ хизмат ҳам мекунанд ва онҳоро калимаҳои ҳамнисбат меноманд. Ин восита дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст дида намешавад. Ба ин вазифа ҷонишинҳои ишоратӣ, зарфҳо, калимаи **як** ва артикли **е** меоянд. Мисолҳо:

1. Баъд меҳостам **ҳаминро** ҳам гуфта гузарам, ки Ҷалолиддин ба қарибӣ аз сардории звено ба сардории бригада гузашт (Ф.Н.). 2. Гулбӣбӣ **як** ғунҷаи нашукуфтае буд, ки умеди сад олам шукуфтанҳо дар дил дошт (С.А.). 3. Ӯ **тарзе** гап мезад, ки гӯё шуморо то ин вақт ҳеҷ гоҳ надида бошад (Р.Ҷ).

Тарзи ифодаи аъзои эзоҳшаванда барои ташаккули ҷумлаи пайрав роли калон мебозад.

48. *Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи мураккаби тобеъро ба ёд оварда, номбар кунед.*

49. *Гӯед, ки пайвандакҳои тобеъкунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ чӣ саҳм доранд ва дар ҳайати кадом ҷумла меистанд?*

Калимаю таркибҳои ҳамнисбат (ишоракунанда). Дар таркиби сарҷумла ғайр аз калимаю таркиб ва ибораҳои эзоҳшаванда боз калимаю таркибҳое ҳастанд, ки ба ифодаи ҷумлаи пайрав ишора карда, яке аз воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла буда, барои ифодаи муносибати грамматикии ҷумлаи мураккаби тобеъ саҳми калон доранд. Ба ин вазифа ишораҷонишинҳо, зарфҳо, калимаи «як» ва артикли «е» меоянд.

Калимаю таркибҳои номбурда, ки дар ҳайати сарҷумла чун ҳамнисбати ин ё он хели ҷумлаи пайрав мебошанд, маънои умумӣ ва ноқис доранд, бинобар ин маънои мушаххаси онҳо маҳз дар ҷумлаи пайрави ҳамнисбати онҳо возеҳу равшан мегардад. Аз ин рӯ, калимаю таркибҳои ҳамнисбат ин ё он муносибати грамматикиро ба таври нисбӣ ифода менамоянд. Мисол: Гулбӣбӣ ғунчае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам ҳазонро (С.А.).

50. *Саҳму вазифаи калимаҳои ҳамнисбатро гӯед.*

51. *Аз ҷумлаҳои зерин калимаҳои ҳамнисбатро ёфта, вазифаашонро муайян кунед.*

Шоҳин, мисли он ки таконе хӯрда бошад, дурусттар нишаста, ба сукут рафт (А.С.). Ман шуморо барои ин ҷеғ задам, ки ба ман ёрӣ диҳед (С.А.). Махсусан солҳои охир касбе намонда буд, ки накарда бошад (Р.Ҷ.). Гулбӣбӣ як ғунчаи ношукуфтае буд, ки умеди сад олам шукуфтаҳо дар дил дошт (С.А.). Вай ба уқоби пире шабоҳат дошт, ки дар охири умр аз фазои кӯҳсорон маҳрум гаштааст (А.С.). Аммо рафта-рафта қори дунё чунин сурат гирифт, ки ҳамин Аваз ба Иброҳимбек ва одамони вай душмани

каттол гардид (С.Т.). Ў дар фикри он буд, ки аз бақияи чорво як қисмашро фурӯхта, ба пули он ғалла корад (С.У.).

52. Ҳикояро бодикқат хонда, мазмунашро мухтасар нақл намоед. Пас аз ин чумлаҳои мураккаби тобеи онро як-як ҷудо карда, сарчумла ва чумлаҳои пайравро шарҳ диҳед.

Гове бар ғалаи худ солор¹ буд ва дар миёни говон ба куввати суру² номдор. Чун гург бар эшон зӯр овардӣ, офати вайро ба захми суру аз эшон дур кардӣ. Ногоҳ дас-ти ҳодиса бар вай шикаст овард, суруи вайро офате³ расид. Баъд аз он чун гургро дидӣ, дар паноҳи говони дигар хазидӣ. Сабаби онро аз вай суол карданд. Дар ҷавоб гуфт:

Рубой

З-он рӯз, ки аз суруи худ мондам фард,⁴

Шуд маъракаи диловарӣ бар ман сард.

Дерин масале ҳаст, ки дар рӯзи набард,⁵

Зарбат бувад аз ҳарбаву⁶ даъвӣ⁷ аз мард.

(Абдуллаҳомони Ҷомӣ)

16. Сарчумла ва чумлаи пайрав

Сарчумла чумлаи асосӣ ва эзоҳшаванда аст, чумлаи пайрав эзоҳдиҳанда буда, ба он (сарчумла) тобеъ мебошад. Аммо ҳоҳ сарчумла, ҳоҳ чумлаи пайрав дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ мустақилияти маъноӣ ва интонатсионии худро аз даст дода, ба як ифодаи тому яклухт табдил меёбад. Албатта, сарчумла нисбат ба чумлаи пайрав мустақилтар аст, аммо бе будани чумлаи пайрави матлуб, хусусан ҳангоми дорои калимаи ҳамнисбат буда-

---

1. Солор - сардор

2. Суру - шох

3. Офат – осеб, зиён, бало, дард

4. Фард – ҷудо шудан,

5. Набард – корзор, ҷанг

6. Ҳарба - найза

7. Даъвӣ – додхоҳӣ, ҷанҷол, талаби ноҳақ, гувоҳӣ додан.

наш ноқис ва эзоҳталаб мебошад. Дар байни ҷумлаҳои пайрав ва аъзоҳои ҷумлаи содда муносибати синонимӣ дида мешавад. Агар аъзоҳои ҷумла сараъзоҳоро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ дода, онҳоро пурра гардонанд, ҷумлаҳои пайрав сарҷумларо эзоҳ дода, онро мукаммал менамоянд.

53. Матнро бодиққат хонед ва аз он ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо намуда, ба дафтаратон нависед. Сарҷумлаю ҷумлаи пайравашонро аз ҳам ҷудо карда, то ҷӣ андоза мустақилият доштани сарҷумларо фаҳмонед.

Овардаанд, ки зоғе дар камари кӯҳе хона гирифта ва шикофи санге ошёна сохта буд. Дар наздикии он сӯроҳ море зиндагӣ мекард. Ҳар гоҳ ки зоғ бача мениҳод, мор онро меҳӯрд ва ҷигари зоғ ба доғи фироқи фарзанд месӯхт. Чун ситамгарии мор аз ҳад бигзашт, зоғ дармонда шикояти он ҳол бо шағоле, ки дӯсти ӯ буд, дар миён овард ва гуфт:

– Меандешам, ки худро аз балои мор ва ранҷи ин золими ҷонфиҷор бираҳонам.

Шағол пурсид:

– Ин корро ба ҷӣ тариқ анҷом хоҳӣ дод?

Зоғ гуфт:

– Меҳоҳам, ки чун мор дар хоб шавад, ба минқори хунхор чашми ҷаҳонбинаш барканам, то дигар қасди фарзандони ман кардан натавонад ва фарзанд, ки нури дидаи ман аст, аз шарри он хирачашм эмин бимонад.

Шағол гуфт:

– Ин тадбири ту аз роҳи дуруст берун аст, чунки хирадмандон қасди душманро бояд тарзе кунанд, ки дар он хатари ҷон набошад. Зинҳор, ки аз ин фикр бигзар, то ин ҷони азиз ба бод надихӣ.

Зоғ гуфт:

– Ҷӣ бояд кард?

Шағол гуфт:

– Дурусташ он аст, ки дар авчи ҳаво парвоз кун ва ба бомҳову саҳроҳо **назар афкан**,¹ ҳар чо зевареро бинӣ, ки **рабудани**² он муяссар бошад, фаромада бардор ва боз ба ҳаво парвоз кун, аммо аз чашми мардумон ғоиб мабош. Дур нест, ки баъзе мардум дар талаби он зевар аз ақиб оянд. Чун наздики мор расӣ, зеварро ба болои мор афкан, то ки назари мардум ба вай афтад. Албатта, онҳо аввал морро кушта, пас зевари худро хоҳанд гирифт ва ту аз зарари мор **фароғат**³ хоҳӣ ёфт.

Зоғ ба ишорати шағол рӯй ба ободонӣ ниҳод. Занеро дид, ки бар гӯшаи бом зеваре ниҳодааст. Зоғ онро даррабуд ва ба ҳамон дастур, ки шағол гуфта буд, ба болои мор андохт. Мардумон, ки дар пайи зоғ омада буданд, зуд сари морро кӯфта зеварро бардоштанд ва зоғ аз зарари мор халос шуд.

Хасм⁴ аз миён бирафту сиришк аз канор ҳам (Хусайн Воизи Кошифӣ).

54. *Чумлаҳои пайрави чумлаҳои мураккаби тобеи зеринро ба ибора баргардонед.*

Касе, ки дар кӯҳҳо будааст, нақҳати дилангези гулу гиёҳҳои он чоро шамидааст.

Калонсолони корхона, ки ба фориғболии холаи Ошуфта одат кардаанд, дар ин бобат мегӯянд. Агар тираш ба нишон расад, аз шодӣ қад-қад мепарад. Модараш мегӯяд, ки гирия баъзан ба кӯдак фоида дорад.

Баъди ҳамон мулоқот Малика ҳис кард, ки ҷавон бочуръаттар гаштааст.

Духтарак аз ин ҷиҳат ба ташвиш афтод, ки офтоб кайҳо нишастааст (С.Ш.).

55. *Шеърро ифоданок хонед ва аз он чумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо карда, хели чумлаи пайравро муайян намоед:*

---

¹. Назар афкандан – нигоҳ кардан

². Рабудан – чанг зада гирифтан

³. Фароғат – осудагӣ, роҳат, оромӣ

⁴. Хасм – душман, адӯ

Барои ҳурмати мӯи сафедаш,
 Ки ҳар тораи чу як роҳи сафед аст.
 Барои дил, дили оинавораш,
 Ки аз чашму нигоҳи ӯ падид аст.
 Барои хоҳири шеъраш, ки онро,
 Ба роҳи хеш болу пар намудам.
 Барои шеъри мардумошнояш,
 Ки аз он шеъри худро сар намудам.
 Барои ҳиммату номи баландаш,
 Баландиҳои чун чархи баринош.
 Барои хоксориҳои покаш,
 Таҳаммулнокии ҳамчун заминаш.
 Қасам бар қону вичдони ҷавонам:
 Агар дар шеър қутби нав кушоям,
 Аз он ҳар субҳ чун ахтар бароям,
 Ба назди шеъри ӯ таъзим намоям!

(М.Қ.)

56. Ба сарҷумлаҳои зерин ҷумлаҳои пайрави мувофиқ ёбед:

Ба пурсишҳои муаллим ҳуб ҷавоб додам, ...

Ин ҳамон китобе аст, ...

Ба ӯ гуфтанд, ...

Ман барои он омадам, ...

Вай ба мо тарзе нигоҳ кард, ...

Хуршед шеърро чунон кироат мекард, ...

17. Воситаҳои алоқии синтаксисии ҷумлаи мураккаби тобӣ

Воситаҳои алоқии синтаксисии ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии тоҷик хеле гуногунанд: пайвандаҳои тобеъкунандаи сершумор, калима, таркиб ва ибораҳои ҳамниббат, мутобиқати шаклҳои феълӣ – ҳабарӣ сарҷумлаю ҷумлаҳои пайрав, ҷои ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобӣ ва оҳанг воситаҳои алоқии ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла мебошанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ду хел мешаванд: якум, пайвандакҳои тобеъкунандае, ки якчанд хели чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунанд: ки, то, чун; дуом, пайвандакҳои тобеъкунандае, ки хоси ин ё он чумлаи пайраванд: вақте ки, ҳангоме ки, аз бозе ки... (замон), бинобар ин ки, азбаски, зеро ки (сабаб), агар, ба шарте ки, ба шарти ин ки (шарт)....

Мисол: 1. Инҳо суханҳое буданд, ки пӯлодро сӯрох ва сангро об мекарданд (А.Ш).

2. Аз вақте ки ӯ ҳаракати Чингизи хунрезро ба тарафи Мовароуннаҳр шунид, дар пайи мудофияи Ватан афтод (С.А.).

Дар мисоли якум чумлаи пайрави муайянкунанда ба сарчумла ба воситаи пайвандаки «ки» ва дар мисоли дуом чумлаи пайрави замон ба сарчумла ба воситаи пайвандаки «аз вақте ки» тобеъ шудааст.

57. Дар мисолҳои зерин, ки чумлаҳои пайрав бо сарчумлаи худ ба воситаи пайвандакҳои хоса тобеъ шуданд, ҷои сарчумла ва чумлаҳои пайравро муайян кунед.

Қорӣ-Ишкамба, бе он ки қадами пешпартофтаашро ақиб гузорад, гуфт (С.А.). Вақте ки навқари вакили молиёт ба Бож омада Фирдавсро ба назди ҳоким бурданӣ шуд, шоир ҳайрон нашуд (С.У.). Агар дар бораи вай ягон касе чизе пурсад, аввал ба ҳамдигар маслиҳат мекунем (Ф.М.).

58. Аз чумлаҳои зерин калима, таркиб ва ибораҳои ҳамнисбатро ҷудо карда, хели чумлаҳои пайравро гӯед.

Манзара айнан ҳамин тавр буд, ки дар рӯзномаҳо гоҳо менавиштанд (Ф.М.). Аз таъсири наво дар сари ӯ ногоҳ чунин хулосае пайдо шуд, ки гӯё Мунавваршоҳ дар зиндагии худ шитоб мекунад (Ф.М.). Ӯ марди хушрӯйи шофбурути баландқомате буд, ки имрӯз дар пеши мактаб дидааст (Ф.М.). Он ҳикояро як ба як нақл кард, тавре нақл кард, ки Фирдавсӣ дар он воқеа ҳамчун як шахси пурирдаи камхирад арзи вучуд менамуд (С.У.).

Мушк он бувад, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд.
(Саъдии Шерозӣ)

59. *Аз ин ҳикоя ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо намуда, сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравро муайян кунед.*

Мӯреро диданд, ба зӯрмандӣ камар баста ва малахеро даҳ баробари худ бардошта.

Ба тааҷҷуб гуфтанд:

– Ин мӯрро бинед, ки бо ин нотавонӣ бореро ба ин гаронӣ¹ чун мекашад?!

Мӯр чун ин сухан бишунид, бихандиду гуфт:

– Мардон борро бо нирӯи² ҳиммату³ бозуи ҳамийят⁴ кашанд, на ба қуввати тану заҳомати⁵ бадан.

Қитъа

Боре, ки осмону замин сар кашид аз он,

Мушкил тавон ба ёвари⁶ ҷисму ҷон кашид.

Ҳиммат қавӣ⁷ кун аз мадади раҳравони ишқ,

К-он борро ба қуввати ҳиммат тавон кашид.

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

18. Аломатҳои китобат дар ҷумлаи мураккаби тобеъ

Ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ҷиҳати таркиб гуногун мешавад. Аксари ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дорои як ҷумлаи пайрав мебошанд. Яъне ин типии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз як сарҷумла ва як ҷумлаи пайрав иборат мешаванд.

Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаҳои пайрав ба хелҳои зерин ҷудо карда мешаванд: ҷумлаи пайрави пуркунанда, муайянкунанда, мубтадо, хабар ва ҳол

---

¹. Гарон – вазнин, сангин

². Нирӯ – қувват, зӯр, зӯрӣ.

³. Ҳиммат – ирода, қасд, азм, ҷаҳд...

⁴. Ҳамийят – ғайрат, номус, орият

⁵. Заҳомат – ғафсӣ, калонҷуссагӣ

⁶. Ёварӣ – ёрӣ, мададгорӣ

⁷. Қавӣ – зӯр, пурқувват

(чумлаи пайрави ҳоли замон, макон, тарзи амал, монандӣ, сабаб, мақсад, миқдору андоза, шарт, ҳилоф, натиҷа).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо як чумлаи пайрав аломатҳои вергул ва тире истифода мешавад. Аломати вергул ва тире чумлаҳои пайравро аз сарчумла ҷудо менамоянд. Ин аломатҳо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ вобаста ба ҷои чумлаи пайрав истифода мешавад:

1. Агар чумлаи пайрав пас аз сарчумла ояд, пеш аз он аломати вергул гузошта мешавад: Ба ин духтар офарин гуфтан даркор аст, ки аз ӯҳдаи ҳамин қадар кор баромад (Ҳ.К.).

2. Агар чумлаи пайрав дар аввал омада бошад, пас аз он аломати вергул гузошта мешавад. Мисол: Барои ин ки аз ин ҳунар баҳравар шавам, пайваستا машқ мекардам (С.У.).

3. Агар чумлаи пайрав дар байн ояд, он аз ду тараф бо вергул ҷудо карда мешавад. Мисол: Китоберо, ки ба шумо ваъда карда будам, фиристодам (Ҳ.К.).

60. *Аз матни зерин чумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо карда, сабаби гузошта шудани аломатҳои китобати онҳоро фаҳмонед.*

Искандари Румиро пурсиданд:

– Диёри Машриқу¹ Мағриб² ба чӣ гирифтӣ, ки мулуки³ пешинро хазоину⁴ умру лашкар беш аз ин будааст ва чунин фатҳе⁵ муяссар нашуд?

Гуфто:

– Ба авни⁶ ҳудои азза ва ҷалла⁷ ҳар мамлакатеро, ки гирифтам, раъияташ⁸ наёзурдам ва номи подшоҳон ҷуз ба некӯӣ набурдам!

---

1. Машрик – шарк

2. Мағриб – ғарб

3. Мулук – маликон, подшоҳон

4. Хазоин – хазинаҳо

5. Фатҳ – ғалаба

6. Авн – ёрмандӣ

7. Азза ва ҷалла – азиз ва бузург

8. Раъият – халқ

Бузургаш нахонанд аҳли хирад,
Ки номи бузургон ба зиштӣ¹ барад.
(Саъдии Шерозӣ)

61. *Матнро хонда, ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед ва ҳар аломати китобати онҳоро шарҳ диҳед.*

Одинаро чора ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад, чанд гоҳе дар он ҷо муздурӣ ва ҳаммолӣ намояд, андаке нақдина ва кола посира карда, бозгашта ба ватани худ ояд, тӯю тамошо карда, Гулбибиरो ба никоҳи худ дароварад ва бақияи умрашро, агарчи як рӯз аст, бо ҷонони худ ба сар барад. Лекин ин матлабро ба Бибиоиша чӣ гуна фаҳмонда метавонист? Бибиоиша ба ҳеҷ вачҳ намеҳост, ки дигарбора ягона фарзанди азизи худро аз даст диҳад ва дуҷумбора худро ба даруни оташи хонумонсӯзи ҷонгудози ҳичрон андозад.

Баъд аз тамом шудани ҷанҷоли Арбоб Камол шабе Одина бо модаркалони худ аз ҳар дарак сӯҳбат мекард ва меҳост, ки гапро ба болои сафари худ оварад...

Одина бо ин суҳанварӣ модаркалонашро аз як ҷои бисёр нозук гирифта буд, зеро як кампири ҳафтодсолае, ки мӯяшро дар миёнаи расму одат сафед кардааст, ҳеҷ намеҳаҳад, ки одатҳои бобой андаке кам шавад.

Ба ҷавоби ин ҳама суҳанони Одина Бибиоиша гуфт:

– Не, бе тӯй ҳеҷ мумкин нест, ки никоҳ кунем, дар ин сурат дар миёни мардум чӣ гуна сар бардошта мегардем. Агар аз суҳани мардум ҷашм пӯшем ҳам, тӯй накардан мумкин нест, зеро ҳуди ман дар дил орзуҳо ва ҳавасҳо дорам, меҳаҳам, ки ба тӯй мардумро хабар карда оварда, ош ва нон кашам, соҳиби келин шуданамро ба дӯсту душман нишон диҳам....

– Ин тавр бошад, мо дар ин дунё рӯи тӯйро нахоҳем дид, – гуфт Одина, зеро тӯй бе пул намешавад ва одами бекор пул нахоҳад ёфт, дар ин сурат аз ҳаёли тӯй, орзу ва

---

¹. Зиштӣ - бадӣ

ҳавас гузаштан даркор, ту нияти келинфурори, ман фикри зангириро аз дил бароварданамон лозим (С.А.).

62. *Матнро хонда, мазмуни онро бо ду-се ҷумла нақл кунед, ҷумлаҳои соддаи ҷидааъзо, ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеашро ҷудо намоед.*

Гулбону падару модари Фазилатро хира-хира дар ёд до-
рад. Одамони хоксор буданд онҳо ва ба сари худ зиндагӣ
мекарданд. Барои Фазилат ҷонашонро дарег намедош-
танд, зеро вай фарзанди ягона буд. Гулбону ана бо ҳамин
духтарак аз хурдӣ дугонаи ҷонист ва айёми тифлӣ ғайр аз
шаб тамоми рӯзро бо ӯ мегузаронд. Онҳо якҷоя молбонӣ
мерафтанд, лола мечиданд, тарона мехонданду
мерақсиданд ва рӯ-рӯи сабзаҳои нармаки талу теппахо
хай ғел мезаданд.

Ҳарду дар ҳамин деҳаи Сурхсеб ба шавҳар баромаданд.
Гулбону ба Шоҳини даҳмардаву Фазилат ба Шоҳмирзои
ронанда. Баъди ин онҳо мисли аппаву хоҳар ба якдигар
қарин гаштанд. Воқеан, тоифаҳое ҳастанд, ки хонадор ё
соҳиби мансаб гаштан баробар аз дӯстони айёми ҷавонӣ
рӯ метобанд ва ҳатто рӯзҳои мушкиливу хурсандӣ ҳам як-
дигарро ёд намекунанд. Пос доштани намак ва дӯстиву
рафоқат хунари ҳар кас набудааст! Ба ақидаи Гулбону, ин
хислати начиб ҳам ганҷе аст, ки насиби ҳар одам намеша-
вад... Хуб, ки дӯстии онҳо аз айёми кӯдакӣ то имрӯз дар
лаҳзаҳои шодиву ғам кафшер бастааст (А.С.).

ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВ

Ҷумлаҳои пайрав аз рӯи саҳму вазифаи синтаксисӣ, му-
носибати маъноии сарҷумлаю ҷумлаи пайрав ва
саволгузорӣ ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: ҷумлаи пай-
рави пурқунанда, муайянқунанда, мубтадо, хабар ва ҳол.

Мисол: Махсум фаҳмид, ки аз овози раъд бедор шудааст
(Ҷ.И.).

Ҷумлаи мисоли боло ҷумлаи мураккаби тобеъ буда,
ҷумлаи пайраваш «ки аз овози раъд бедор шудааст» хаба-
ри сарҷумларо эзоҳ дода, ба саволи чиро фаҳмид? ҷавоб

мешавад ва ба ин сабаб ҷумлаи пайрави пуркунанда мешавад. Агар нависанда ҳамин мазмунро ба воситаи ҷумлаи содда баён мекард, ҷумлаи пайрав чун пуркунандаи тафсилӣ воқеъ гардида, ба ҳамон саволи чиро фаҳмид? ҷавоб мешуд: Махсум аз овози раъд бедор шуданаширо фаҳмид.

Дар ҷаҳон қуввае нест, ки ба ин ягонагӣ, дӯстӣ ва бародарии халқҳо муқобил истода тавонад (Ф.Н.).

Дар ин мисол ҷумлаи пайрав ба саволи чӣ хел? (чӣ хел қувва?) ҷавоб шуда, вазифаи муайянкунии мубтадои сарҷумларо адо кардааст ва ба ҳамин сабаб ҷумлаи пайрави муайянкунанда мешавад.

Мисоли дигар: Азбаски дар ин ҷоҳо ҳозир об баровардан мумкин нест, ба кишти лалмӣ маҷбур шудем (С.А.).

Дар мисоли боло қисмати «ба кишти лалмӣ маҷбур шудем» сарҷумла буда, ҳиссаи «азбаски дар ин ҷоҳо ҳозир об баровардан мумкин нест» ҷумлаи пайрав аст, ки ба саволи барои чӣ?, аз чӣ сабаб? ҷавоб мешавад ва ҷумлаи пайрави сабаб мебошад.

19. Ҷумлаи пайрави пуркунанда

Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бар эзоҳи хабари сарҷумла омада, онро пурра мекунад.

Ин хели ҷумлаи пайрав ба саволҳои чӣ?, аз чӣ?, чиро?, ба чӣ?, бо чӣ? ҷавоб мешавад. Вай бар эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пуркунандаи сарҷумла омадаанд.

Воқеа аз ҳамин сар шуд, ки ман бо модарам ҷанг карда, аз хона гурехтам (П.Т.).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда, одатан, хабарҳои феълии сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Чунончи: Соҳибкор пурсид, ки аз қучо омадам (Ф.М.).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ду ҷои муқаррарӣ дорад.

1. Пас аз сарчумла омада, аз он бо вергул чудо карда мешавад: Падарам маҷбур шуд, ки масъаларо бо насихат ҳал кунад (С.А.).

2. Пеш аз сарчумла омада, аз он бо вергул чудо карда мешавад. Падарам кай омаданд, гуфта пурсид (С.А.).

63. *Аз ҷумлаҳои мураккаби тобеи зерин ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ҷудо карда, аломати вергулро гузоред.*

1. Нуралиро ба райком ҷеғ зада гуфтанд ки вай ба мактаби яксолаи колхозҳо фиристода мешавад (С.У.). 2. Исмаи метарсид ки мабодо Ҳошим Корвон ёро хафа накунад (С.У.). 3. Ба Карпов Ҳаҳмондан лозим ки фармони пагоҳӣ додашро зуд бекор кунад (Ю.А.). 4. Меғӯянд, ки ситораҳо низ заминро андаке равшан мекунад (Ф.М.). 5. Намедонист ки ҳоло барои ҷӣ ин ҷо омадааст (Ҷ.И.).

64. *Худатон 6-то ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда тартиб диҳед.*

65. *Аз асарҳои бадеӣ 4-то ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда ёфта нависед ва вазифаи ҷумлаи пайрави пуркунандаро шифоҳӣ фаҳмонед.*

66. *Дар мисолҳои зерин ба кадом саволҳо ҷавоб шудани ҷумлаи пайрави пуркунандаро гӯед.*

Дил намехоҳад, ки чашмам аз тамошояш канам,

Чунки аз шавқ дили касро хурӯшон мекунад (М.Т.).

Рустам ба соати кисагиаш нигоҳ карда маълум намуд, ки пас аз се соат поезд ба роҳ мебарояд (П.Т.). Чашми Одина якбора кушода шуда дид, ки ба болои сараш як ҷавон рост истодааст (С.А.). Гумон доштам, ки танҳо биноҳои дар як ҷо муҳимми сангин ё ҷӯбин метавонанд ин гуна мучассамаи эҷодкории ҳунармандон бишаванд (Ф.М.).

Нақл мекунад, ки Аҳмадбек дар як пуштаи нишеби мисли ёнаҳои Сафедкӯҳ душворгарде ҷуфт мерондааст (Ф.М.). Донистам, ки барои гандум будааст (Ҷ.И.).

67. *Аз матни зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунандаро ҷудо намоед:*

Одина саросемавор аз хоб бедор шуд ва чаши худро молида ба ҳар тараф назар андохта, воқеаро фаҳмидан меҳост. Лекин ин вақт садои ба ҳамдигар бархӯрдани сангҳо хомӯш гашта, танҳо рамида ба ҳар тараф гурехтан ва давидани гӯсфандон барқарор буд.

Одина аз ин ҳол гумон бурд, ки ба рама гург вохӯрдааст, барои дониستاني чигунагии аҳвол, аввал ором додани гӯсфандонро лозим донист, бинобар ин «ҳей-ҳей» гӯён ба нармай ва оҳистагӣ онҳоро ба як гӯша ғундошт ва ягон-ягон ҳамаро аз назар гузаронида дид, ки як буз бо як гӯсфанд дар миён нест, гӯсфандон тарсон ба тарафи ҷарӣ нигоҳ карда қад-қад мепариданд. Одина аз ин ҳол пай бурд, ки ҳар ҷӣ ҳаст, ба он тараф аст, барои таҳқиқи воқеа рамаро ба ҳоли худ гузошта, худ ба лаби ҷарӣ рафта ба поён ҷашм андохт ва дид, ки буз бепарво ба девори ҷарӣ дар буни сангҳо айёрона қадам ниҳода, ҳанӯз саргарми ҷаридан аст ва ҷунон ба оромӣ хӯрок меҳӯрд, ки гӯё ба дунё ҳеҷ воқеае рӯй надодааст. Одина аз будани буз ба ёфт шудани гӯсфанд умедвор шуда, қадре поёнтар назар андохт ва дид, ки гӯсфанд дар даруни об хобидаст ва сари худро боло бардошта мечунбонад (С.А.).

68. *Аз матни зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунандаро ба ҷумлаи содда баргардонед.*

Шумо гумон накунад, ки ин ҷӯйборҳо ҷӯйҳои калон ва обхояшон ғуришдори ғалтон бошанд. Не! Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна паҳнобе буд, қаш аз қомати сабза ва себарғаҳои навхезе, ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯида буданд, баландӣ надошт ва садои ҳаракаташ аз овози ҷунбиши зангӯлаи симини сари зулфи симинбарони нозукхиромии тоҷик тафовуте намекард. Зеро ин тамошогоҳе, ки бо шумо нишон доданаширо хоҳонам, на нишеби бисёр ва на ҳамвори тамои ҳамвор буд, балки дар ҳақиқат ин ҷо ҳамвор буд, лекин ҷун маҳбубаи шармгине, ки ноҳост ба пеши назари ошиқи худ рост омада, аз ҳаё сари худро андаке ҳам медорад, як сараш ба нишеби майлон дошт. Табиист, ки дар ҳамчунин ҷое об, хусусан

агар кам бошад, бисёр ба паҳнӣ ва оромӣ равон мешавад ва қуввате намоебад, ки сангрезаҳо ва хоку хошокхоро аз роҳи худ ғелонда, барои худ роҳи чуқуре тайёр намояд. Сабза ва себарғаҳое, ки мо онҳоро ҳамқадди ин оби нозухиroom шумурдем, аз вазиши бод ва равиши об чунбиши бисёр нозуке пайдо карда, гоҳе ба тағи об ва гоҳе ба рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарга, сабза ва себарга болои об ғел мезаданд (С.А.).

69. *Матнро хонда, мазмунашро нақл кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунандаро ҷудо намуда, воситаи алоқаи ҷумлаи пайравро ба сарҷумла нишон диҳед.*

Моҳи сеюм аст, ки мӯйсафед сокини деҳа асту давлати пирӣ меронад. Вай дар ин муддат ба худ кашф кард, ки аз қору муҳити одатӣ якбора канда шудан азоби алим буда аст. Рӯзҳои аввал аз хона набаромада рама, талу теппаҳои хомӯшро пеши назар меоварду дилаш гум мезад. Вай ба уқоби пире шабоҳат дошт, ки дар охири умр аз фазои кӯҳсорон маҳрум гашта, дар қафаси васеу барҳаво истода, тамоми баргу навои рӯзгораи муҳайё бошад ҳам, нигоҳи пурҳасрат аз осмони нилӣ, даштҳои васеъ, куллаҳои дуродур намеканад. Даҳмардаи пир гоҳо ҳаёлан асояшро болои китф ниҳода, сар-сари ёлаҳо, рӯ-рӯи майсаторон аз паси рама мегашт. Ҳа, дил, ки ба шугле побанд гашт, то охири умр аз пайи он мерафтааст... Рӯзҳои аввал аз дилтангӣ хона дар назараш танг менамуду деҳа сермағал... Вай ҳам чанд карат хост, ки бо мӯйсафедони деҳа шарики сӯҳбат шавад, лекин кафшери чапашон ба ҳам набаст...

Мӯйсафед чанд ҳафта баъд барояш машғулияти дилхоҳе пайдо карду тамоми занҳои кӯдакдори деҳаро шод гардонд.

– Бобои Шохин, илоҳӣ сад соли дигар умр бинӣ, – гуфтанд миннатдорона онҳо. Кори моро хеле сабук кардӣ... (С.А.).

20. Чумлаи пайрави муайянкунанда

Чумлаи пайрави муайянкунанда дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ барои шарҳу эзоҳ, муайян кардани сифату аломат ва хусусиятҳои хосаю ҷудогонаи шахсу ашёҳо ва ҳодисаҳои меояд, ки дар сарчумла ба вазифаи ягон аъзо ё гурӯҳи аъзоҳо омада бошанд. Вобаста ба исми эзоҳшаванда чумлаи пайрави муайянкунанда ду ҷои муқаррарии ифода дорад – пас аз сарчумла ва дар байни сарчумла – пас аз аъзои эзоҳшаванда.

Агар чумлаи пайрави муайянкунанда пас аз сарчумла омада бошад, пас аз он вергул гузошта мешавад. Чунончи: Фирӯза аввалин зане буд, ки мардонавор бо роҳи хуррият қадам гузошт (Ҷ.И.).

Агар чумлаи пайрави муайянкунанда дар байни сарчумла – пас аз аъзои эзоҳшаванда, ояд, аз ду тараф бо вергул ҷудо карда мешавад. Мисол: Аз гулханнишинон як кас, ки то ин дам ба гап ҳамроҳ намешуд, онҳоро ба сулҳу салоҳ овардан хост (Р.Ҷ.).

70. *Чумлаҳоро хонед. Ҷои чумлаи пайрави муайянкунандаро нишон дода, аломати вергули заруриро гузоред.*

1. Оташе ки мардуми меҳнаткаши Хучанд ба муқобили шох, боён, амалдорон ва судхӯронӣ ханнотон афрӯхта буд дар нимаи моҳ тамоми кишвари Туркистонро фаро гирифт (Р.Ҷ.). 2. Одинаро ин супориш ки ба модаркалони худ дар бораи Гулбӣ кард дар зери обу арақи шарму ҳаё андохт (С.А.). 3. Шохид он гулҳои наврӯзианд ки ҳар сол ман ба лаби тирезаат мегузорам (М.Б.). 4. Навиштани китобе ки ба кишвари азиз бахшида мешавад кори аз ҳама масъулиятнок аст (Р.Ҷ.). 5. Намуди вай мисли уқобе буд ки худро сӯи кабкҷӯчае андохта бошад. 6. Аммо гапҳо, ҳодисаҳо ва хотираҳои ки ба ман каму беш таъсир карда бошанд аз ёд набаровардам (С.А.). 7. Котибе ки дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид (С.А.). 8. Ин як моҳе ки дар манзили шумо гузаронидем босаодаттарин моҳи

зиндагонии ман буд (С.У.). 9. Ў монанди кӯдакон ки дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд даст зада, бозӣ карда, дар як чо менишаст (С.А.). 10. Барфе ки ба рӯи оби борони яхбаста мефуромад рӯи заминро сафед карда буд (С.А.).

71. Аз асари бадеӣ 4 ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро навишта гиред, ки дар дутояш ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла омада бошад.

72. Худатон мустақилона 5 ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда тартиб дода, вазифаи ҷумлаи пайравро дар таркиби он шарҳ диҳед.

73. Ин мисраъҳоро бо диққат хонда, ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро ҷудо кунед ва гӯед, ки онҳо кадом аъзои сарҷумларо эзоҳ додаанд.

Қавле, ки дар ӯ вафо набинам,

Аз чун ту касе раво набинам.

(Низомии Ганҷавӣ)

* * *

Холе ба рухат бизан, ки беҳол

Чашмест, ки мардумак надорад.

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

* * *

Забонамро ҳаё чун мавҷи гавҳар лол кард охир,

Зи занчире, ки дар об аст, шеван барнамеояд.

(Абдулқодири Бедил)

* * *

Барои ҳурмати мӯи сафедаш,

Ки ҳар тораш чу як роҳи сафед аст.

Барои дил, дили ойинавораш,

Ки аз чашму нигоҳи ӯ падидаст.

(М.Қ.)

* * *

Беҳтарин ганҷе, ки одам ёфт, гар симу зар аст,

Беҳтарин ганҷе, ки гум кард ӯ, муҳаббат будааст.

(Л.Ш.)

74. *Аз ҷуфти ҷумлаҳои додашуда ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда созед.*

Намуна: а) Ин китоб дар бораи одамони начиби диёрамон навишта шудааст,

б) ки ба шумо тақдим намудам

Ин китобе, ки ба шумо тақдим намудам, дар бораи одамони начиби диёрамон навишта шудааст.

1. а) Занону мардон дар кӯчаи марказии шаҳр бо чеҳраҳои пур аз фараҳ сайругашт мекарданд.

б) ки либосҳои рангоранги идона дар бар доштанд.

2. а) Мард аз бағали худ дафтарчаро бароварда ба вай чашм андохт,

б) ки Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд.

3. а) Савор аспи худро нигоҳ дошта аз вай фурмад,

б) ки аз миёнаи ду хомаи рег мерафт.

4. а) Ҷӯбчаҳоеро мӯрчавор ба як тараф кашонда ғун мекарданд,

б) ки аз даруни барф ва ях меёфтанд.

5. а) Он чиз сетор аст,

б) ки ҳоло менавозад.

6. а) Китобро фиристодам,

б) ки ба шумо ваъда карда будам.

7. а) Бӯи гулҳо ба атроф паҳн шуда буд,

б) ки дар рӯи ҳавлӣ шукуфта буданд.

8. а) Ў ғазалеро дар дил тараннум мекард,

б) ки аз ашъори Ҳофиз азёд карда буд.

75. *Аз ин матн ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунандаро шарҳ диҳед.*

Буз ва ғӯсфандоне, ки пас аз сер шуданашон дар атрофи ниғахбони худ халқа зада хобида буданд ва хӯрокҳоеро, ки аз аввали рӯз то ҳол бо як ҳирси ҳайвонона ба шиками худ ҷой кардаанд, ба «кавша» кардан машғули доштанд, баъд аз соате шиками худро ҳолӣ дида боз дар пайи баҳраандӯзӣ афтоданд ва ба талаби гиёҳҳои тару тоза, ба ҳар тараф пароканда шуданд.

Поёнтари ин ҳамвори ба нишебӣ моиле, ки мо ҳанӯз аз тамошояш сер нашудем, дараи чуқуре буд, ки девораи он то канори ҳамворӣ, аз зер ба боло гӯё ки рост баромада буд. Бузе ҳамроҳи гӯсфанде дар вақти чаридан то сари девори табиӣ ин дара омаданд, ногоҳ чашми буз ба буттаи гиёҳе афтод, ки дар поёнтари ин баландӣ аз буни санге раста, монанди як банд алафи юнучкаи кӯрпа ғим – ғим метофт. Бузи гурусначашм, ки дар устой ва маҳорати худ дилаш пур буд, худро якбора ба тарафи он гиёҳ андохт ва ба як ҳаракати чолокона ду пойи пеши худро дар буни санг банд карда бо иштиҳое, ки гӯё дар наздикиҳо чизе нахӯрдааст, ғирч-ғирч карда бунчаҳои гиёҳро бо дандонҳои арравори худ буридан гирифт. Гӯсфанди бечора, ки он қадар ҳарис нест ва ҳеҷ гоҳе барои хӯрок худро дар таҳлука наандохтааст, лекин аз он ҷое, ки дар роҳ рафтан ва истодан ҳамеша бузро пайравӣ мекунад, бе ҳеҷ андешае ин низ худро аз паси буз ба поён партофт. Аммо дар ин пайравӣ на то ба ҷое, ки буз истодааст, рафта истод, балки вақте ки кӯр – кӯрона худро ҳаво дод, пояш ба ҷое банд нашуда муаллақзанон то ба қаъри дара рафт (С.А.).

76. Дар матни зерин ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро аз таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷудо намуда, вазифаашонро шарҳ диҳед.

Одина як соли дигар дар ин зиндони бало, яъне хизмати Арбоб Камол, дандон ба дандон монда истодагӣ кард. Дар ин муддат ҳеҷ чорае наметофт, ки роҳи гурезро пеш гирад ва сари худро ба ягон диёри беғурбат қашида, озодона нафас барорад. Дар ин миёна воқеае рӯй дод, ки ҳарчанд ба сабаби ин воқеа Қаротегин зеру забар шуд, ба Одина роҳи гурез омода гардид.

Тафсили ин воқеа чунин аст: ширкати роҳи оҳани Бухоро – Тирмиз, ки яке аз шахмдорони калонаш амири Бухоро Олимхон буд, ба фикри ба даст даровардани коргарони арзон афтода, аз амир мардикор талаб карда ва ба мардикорони талабгор ҳарчи роҳу музди кор доданро ваъда

намуд, ин маъниро ба ҳокими Қаротегин, ки аз чихати иқтисодӣ яке аз пасмондатарини қаламравҳои Бухорост, навишта, аз аҳолии он ҷо дар ин қор ғоида бурданӣ шуд.

Ҳоким ин ҳодисаро барои пулѐбии худ ғурсати ғанимате шумурда, мардумро, ки ҳанӯз аз ҳақиқати қор ҳабар надоштанд, ба зӯр ва ҷабр ғундошта ба Бухоро ғиристоданӣ шуд (С.А.).

21. Ҷумлаи пайрави мубтадо

Ҷумлаи пайрави мубтадо мубтадои бо ҷонишин иғодашудаи сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Ҳар кас хоксор, ғурутан ва мулоимсухан бошад, вай дар зиндагӣ мушкилие намекашад (Ҷ.И.). Баъзан ҷунин ҷонишин дар сарҷумла иғода намегардад.

Мисолҳо: 1. Ҳар кӣ номӯхт аз ғузашти рӯзгор,
Ҳеҷ номӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

2. Раиси хоҷагӣ боз кай ба бригадаи мо меояд, маълум нест (С.У.).

Дар ҷумлаи яқум «Ҳеҷ номӯзад зи ҳеҷ омӯзгор» сарҷумла буда, мубтадо – ҷонишини шахси сеюми танҳо, ки «вай» аст, иғода наѐфтааст ва ҷумлаи пайрави мубтадо «ҳар кӣ номӯхт аз ғузашти рӯзгор» ҳамин мубтадои дар сарҷумла иғода наѐфтаре эзоҳ додааст.

Дар мисоли дуюм «Раиси хоҷагӣ кай ба бригадаи мо меояд» ҷумлаи пайрави мубтадо аст, ки мубтадои дар сарҷумла иғоданаѐфтаи «ин»-ро шарҳ додааст.

Мисоли дигар: Касе ки ҷафову ситам мекунад, ӯ беҳи худро меканад (Саъдӣ).

Дар мисоли боло ҷумлаи пайрави мубтадо – «Касе ки ҷафову ситам мекунад» ҷонишини ба вазифаи мубтадои сарҷумла омадаи «ӯ»-ро эзоҳ додааст.

Ҷумлаи пайрави мубтадо дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ дар аввал, мобайн ва охири сарҷумла омада ме-

тавонад. Чумлаи пайрав аз сарчумла бо аломати вергул чудо карда мешавад.

А) Дар аввали сарчумла: Ҳар кас ки ҳар кадоми онҳоро даст гирифта диҳад, вай ба сари ҳар гулом як тилло мегирад (С.А.).

Б) Дар байни сарчумла: Онҳое, ки хонаҳояшон дар ҳамон тараф буд, омадаанд (Р.Ҷ.).

В) Пас аз сарчумла: Аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум буд, ки падари онҳо баққоли деҳаи худ буд (С.У.).

77. Аз чумлаҳои мураккаби тобеи зерин чумлаи пайрави мубтадоро муайн кунед ва аломати китобатро гузоред.

1. Ҳар кас ки назарбаланд бошад,
Фархундаю арчманд бошад
(С.А.).

2. Ҳар кас ки бештар кор кунад ҳамон қадар ҳам бештар музд мегирад (С.А.). 3. Ҳар кас ки ҷавоб дода натавонад вай бой додагӣ ҳисоб меёбад (С.А.). 4. Барои деҳқон ҳамин кифоя аст ки аз замини хушк тилло рӯёнад (А.Ш.). 5. Ҳар он кас муҳаббати диёру ватан, мардумони он, меҳри дилафрӯзи мисли шумо ёру дӯстони часур дар дилаш аст ватан ҷои ўст (М.Т.). 7. Аз ҳаракатҳои Гулнор маълум буд ки вай ҳам маро дӯст медорад (С.А.).

78. Аз китоби «Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ» 6 чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ёфта, ба дафтаратон рӯйнавис кунед ва онҳоро шарҳ диҳед.

Намуна: Ҳар кӣ бо дег ҳамнишин гардад, домани хешро сиёҳ кунад (Зарбулмасал).

79. Худатон мустақилона 4 чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо гуфта, ҷои чумлаи пайравро муайян кунед.

80. Чумлаҳои мураккаби тобеи зеринро, ки чумлаи пайравашон мубтадо аст, ба дафтаратон нависед ва гуед, ки онҳо аз чумлаи пайрави муайянкунанда, пуркунанда ва хабар чӣ фарқ доранд?

Аз қиёфаи нафарони ин даста маълум мешуд, ки инҳо савдогарони Бухороанд (С.А.). Аммо аз оҳанги сухани ӯ маълум буд, ки дилаш ба рафтан кашол аст (С.А.).

Ҳар кӣ бо мардумон хиёнат кард,
Нарасад ҳаргиз ӯ ба неъмату ноз.

(Абдуррахмони Ҷомӣ)

Ҳар кас бо донотар аз худ баҳс кунад, нодон аст.

(Саъдии Шерозӣ)

Он ки кирдори бад раво бинад,
Худ зи кирдори бад чазо бинад.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Ҳар он ки чоҳ канад ба кас, худ ба чоҳ фитад (А.Д.).

Ҳар он кас ки муҳаббати диёру ватан ва мардумони диёри худро фаромӯш мекунад, кӯрнамак аст (Ф.Н.).

Ҳар кӣ бо меҳнат сарафрозӣ кунад,
Мамлакатро аз худаш розӣ кунад.

(А.Ш.)

Касе к-ӯ ҳиммати бисёр дорад,
Ба хирман тонна-тонна бор орад.

(М.Т.)

Ҳар кӣ дар корҳо часур бувад,
Аз надомат ҳамеша дур бувад.

(Аз халқ)

Он кӣ айби ту гуфт, ёри ту ўст,
В-он ки пӯшида дошт, мори ту ўст.

(Авҳадӣ)

81. *Аз матни зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадоро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед. Воситаи алоқаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрави мубтадоро фаҳмонед.*

Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо меҳӯрад ва ба хуни мо теги худро тез мекунад. Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарики сармоядорон ва гумоштагони соҳибони корхона ва заминдорони калон будааст, ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздон ва панҷакхӯри роҳзанон будааст. Моро лозим аст, ки ҳар чӣ зудтар арбоби

хукумати подшоҳиро ва тартиби ҳукуматдории эшонро аз миён бардорем ва ихтиёри корро ба дасти касоне супорем, ки баргузидаи мо бошанд. Чун аксарияти азимаи аҳолии мамлакат мо – муздурун ва деҳқонон, ҳастем, ба шарти иттиҳод ва иттифок, ба қувваи ҳукумати подшоҳӣ голиб хоҳем омад. Қувваи намоёне, ки ба дасти подшоҳ аст, аскар аст. Агар нек нигаред, он ҳам аз синфи мо буда, фарзандони деҳқонони фақир ва коргарони ранҷбар аст. Кадам писари бой милтиқ бардошта, ба сарҳад рафтааст ва кадом домоди соҳибони завод ва фабрика ба нони сиёҳ қаноат карда, дар гармо ва сармо кӯҳу биёбонро пиёда паймудааст.

Гояташ ин аст, ки аскарро ҳукумати подшоҳӣ фирефтааст, бо вазъу насиҳати муллоён, бе тавба ва қасам додани онҳо аскар асири дарбори ҳукумат шудааст.

Агар мо ҳақиқати ҳолро ба воситаи ташвиқотчиёни суҳанвари худ ба эшон фаҳмонда тавонем, тӯп ва милтике, ки ҳукумати подшоҳӣ ба дасти эшон барои дар чанбари итоат доштани мо додааст, ба сӯи худи ӯ оташфишонӣ хоҳанд кард...

Ҳарчанд дар аввалҳои кор ин гуфтугузорҳо танҳо дар миёнаи коргарони европайи марафтанд, кам-кам мусулмононро ҳам дар доираи музокироти худ дароварданд, ҷиддиёна танҳо бо қамоли эҳтиёт ва пинҳонӣ ташвиқот мекарданд...

Аз миёни коргарон касоне, ки аз ҳама бештар ин суҳанхоро ҳақиқат дониста гӯш кард, Одина буд. Одина аз саргузашти худ, хурд ҳам бошад, ба ин суҳанон мисолҳо ёфта метавонист: ёро дар сояи тартиби ҳукумати амир магар ба Арбоб Камол ғулом карда надода буданд? Барои ин ғуломӣ қалонони кишлоқ, хусусан Мулло Хокироҳ, магар кам кӯшиш кард?! (С.А.).

82. *Ба сарҷумлаҳои зерин ҷумлаҳои пайравӣ мубтадои мувофиқро ёфта нависед:*

1. _____, вай бой додагӣ ҳисоб мешавад.
2. _____, аз дил дур аст.

3. _____, пайваста бемор бувад.
4. _____, миннати Ҳотами Той набарад.

22. Ҷумлаи пайрави хабар

Ҷумлаи пайрави хабар хабарҳои номии бо ишораҷонишинҳо ифодаёфтаи сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Мисолҳо: Як ҳислати Қорӣ Нурулло ин буд, ки ҳар чизи навбаромадро маҳз барои навбаромад буданаш дӯст медошт (С.А.). Аммо ақидаи ман он буд, ки барои шеър гуфтан вай будан шарт аст (С.А.). Сабаби ҷанг ҳамин шуд, ки имшаб бой дар хонааш набуд (Ҷ.И.).

Ҷумлаи пайрави хабар ҳамеша пас аз сарҷумла ҷой мегирад ва аз сарҷумла бо вергул ҷудо карда мешавад. Мисолҳо: Орзуи ягонаи Одина ҳамин буд, ки ӯ ҳар чӣ зудтар аз дасти Арбоб – Камол халос шавад (С.А.). Душвориҳои ин кор ҳам дар ин аст, ки ҳамин рӯз рафта ба он ҷо расидан даркор (С.А.).

83. *Ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хабарро бодикҷат хонда, сарҷумлаашонро бо вергул ҷудо кунед:*

1. Сабаби «Хурӯс» лақаб гирифтани вай ин аст ки мардак саҳархез аст (С.У.). 2. Аз ҳама асосиаш ин ки дар ҳамин синну сол ҳам аз меҳнат дилгир нашудааст (Ф.Н.). 3. Салоҳи ман дар он аст ки худро дигарбора ба диёри Ҳинд расонам (А.Д.). 4. Мақсади мо ҳамин ки ба вай некӣ кунем (Ф.Н.). 5. Нағзаш он ки аз нархи фурӯш қадре камтар ба ту ҳисоб мекунам (С.А.).

84. *Мустақилон 4-то ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар тартиб диҳед.*

85. *Аз асарҳои бадеӣ 6-то ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави хабар ёфта, ба дафтаратон нависед.*

86. *Ин ҳикояро хонда, ба мазмуни он эътибор диҳед. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хабарро ҷудо карда, аломатҳои китобатро дар ин матн шарҳ диҳед.*

Кабӯтарро гуфтанд:

– Чун аст, ки ту ду бача беш барнаёри ва чун мурғи хонагӣ бар бештар аз он қудрат надорӣ?

Гуфт:

– Бачаи кабӯтар гизо аз ҳавсалаи модару падар меҳӯрад ва чӯчаи мурғи хонагӣ аз мазбала¹ бар ҳар роҳгузар. Аз як ва аз ним мазбала дари рӯзии ҳазор чӯча тавон кушод.

Қитъа

Хоҳӣ, ки шавӣ ҳалолрӯзӣ,
Ҳамхона макун аёли² бисёр.
Донӣ, ки дар ин сарочаи танг
Ҳосил нашавад ҳалоли³ бисёр!

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

87. Аз мисолҳои зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ мубтадоро ба як сутун ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ хабарро ба сутуни дуҷуми дафтаратон навишта, фарқи онҳоро гӯед.

Мумкин аст, ки бо гапҳои сидқии ӯ гӯш кунад (Ҳ.К.). Хуб шудааст, ки барои хондан омадааст (С.А.). Маънии ин он нест, ки онҳо луғатро аз девор ё шифти кабинетҳо тарошида мегирифта бошанд (А.Д.). Аз ҳама бадтар ин, ки Арбоб Камол ҳамеша дар пайи кинахоҳӣ ва интиқомчӯӣ буд (С.А.). Он вақтҳо дар Бухоро одат ин буд, ки баъзе муллобачаҳои қашшоқ дар моҳи рамазон ба пеши ягон қозии шинос мерафтанд (С.А.). Ҳеҷ мумкин нест, ки Фирӯза ягон ҳунар надошта бошад (Ҷ.И.). Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо меҳӯрад (С.А.). Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз колхозии мо пеш колхоз нест (С.А.). Тааҷҷуби аввалини ман ин буд, ки маро бе ҳеҷ талаб мударрис кардаанд (С.А.). Доно он бувад, ки душманро дӯст кунад (Аз халқ). Умеди Фирӯза он буд, ки хатнависиро ҳам ёд гирад (Ҷ.И.).

---

¹. Мазбала - пастафгандагиҳо

². Аёл – фарзанд, аҳли хонадон

³. Ҳалол – раво, ҷоиш

Бародар он бувад, ки рӯзи сахтӣ,
Туро ёрӣ кунад дар тангдастӣ.
(Носири Хусрав)

88. Ба сарчумлаҳои зерин ҷумлаҳои пайравӣ хабари мувофиқро ёфта нависед.

1. Орзуи ман ин аст, ки.....
2. Мақсади мо ҳамин аст, ки ....
3. Мард он аст, ки .....
4. Инсони хуб ҳамон аст, ки.....
5. Дӯсти ҳақиқӣ он аст, ки.....

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

Ҷумлаҳои пайравӣ ҳол дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ чун қойда ҳамон муносибату маъноҳоро мефаҳмонанд, ки ҳолшарҳкунандаҳо дар ҷумлаи содда ифода меkunанд.

Ҷумлаҳои пайравӣ ҳол ба ҳамон саволҳои ҳолшарҳкунандаҳои ҷумлаи содда ҷавоб шуда, ба ҳелҳои зерин ҷудо мегарданд: замон, макон, сабаб, мақсад, тарзи амал, монандӣ, микдору дараҷа, шарт, ҳилоф, натиҷа.

Ҷумлаҳои пайравӣ ҳол маъмулан ба мундариҷаи умумии сарҷумла вобаста мешаванд, бинобар ин онҳоро ҷумлаҳои пайравӣ дуозва низ меноманд.

23. Ҷумлаи пайравӣ замон

Ҷумлаи пайравӣ замон дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ замони вуқӯъ гардидан ё нагардидани амали сарҷумларо мефаҳмонад. Мисол: Чун аз дарвоза баромадам, Қутбия дар роҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад (С.А.).

Ин типӣ ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандакҳои зерин: вақте ки, ҳангоме ки, пеш аз ин (он) ки, баъд аз ин (он) ки, пас аз ин (он) ки, ҳамин ки, ҳар гоҳ ки, аз бозе ки, аз вақте ки, то даме ки, аз замоне ки, то замоне ки... ба сарҷумла алоқаманд мешавад.

Таъкид бояд кард, ки аломати вергул пеш аз пайвандаки таркибӣ гузошта мешавад, зеро дар акси ҳол маънои ҷумла ҳалал дида, хели ҷумлаи пайрав дигар мешавад. Чанд мисол: То вақте ки ангуштонам куланги милтиқро пахш карда метавонанд, бо душманон меҷангам (Р. Ҷ.). Ҳар гоҳ ки роҳи дур ба поён расад, вай Шодигулро хоҳад дид (С. У.). Вақте ки калон шуд, падарам ҳамаи кори деҳқониро ба вай супурд (Р. Ҷ.).

Ҷумлаи пайрави замон бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ҳам меояд: Султон Муҳаммад ба муқобили халифа **дар вақте** лашкар кашид, ки Чингизхон барои ҳучум ба мамлақати вай тайёри медид (С. А.).

89. Пайвандакҳои ҷумлаи пайрави замонро номбар карда, интихобан бо чанде аз онҳо ҷумла гӯед.

90. Аз гуфтори бузургон намунаҳои биёред, ки ҷумлаи пайравашон замон бошад:

Намуна: То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз роҳи дониш бениёз.
(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

91. Матнро хонда, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замонро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед ва ба зер пайвандакҳои тобеъкунандаи замон хат кашед.

Чун чашми Бибиоиша ба рӯи Одина афтод, дигарбора дасти ларзони худро ба гардани ӯ андохта, сару рӯяшро мебӯсид. Танҳо ин бўсаҳо ҳар қадар ки гарм ва ҳар қадар ки муҳаббатомез буданд, ҳамон қадар ҳам хушк буданд; бечора пири ҳафтадсоларо аз ин хурсандии ногаҳонӣ ком ва забон хушк шуда буд. Лекин ашкҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯяш даркор мешуд.

Бибиоиша вақте ки қадре ором гирифт, саргузашти се-солаи худро ва ҳучуми Арбоб-Камолро ягон-ягон ба Одина ҳикоят кард (С.А.).

92. Аз ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замон сарҷумларо муайян намуда, пайвандакҳои замониро шарҳ

диҳед. Аз ҷумлаи 9-ум то ҷумлаи охир мисолҳоро навишта, ба зери сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бо аломатҳои шартӣ хат кашед.

1. Вақте ки Анвар дар торикӣ бо аспаш зину лаҷом зада, онро аз таки собот берун меовард, Сорохола бо оҳанги илтиҷо:

– Худатро эҳтиёт кун, писарам,- гуфт.

2. Ҳангоме ки Анвар дарро кушода, аз кабинети котиби райком мебаромад:

– Ман шуморо дар идораи милитсия интизор мешавам, - гуфт аз қафо Каримов.

3. Вақте ки Усмон Азиз пештар омад, Ҷалол оҳиста пурсид.

4. Вақте ки бозпас мерафт, рост ба чашмони Таманно нигариста:

– Ман меоям,- гуфта буд.

5. Ҳангоме ки Анвар дар як ғояти шаб дарвозаашро кӯфта, ўро аз хоб бедор карда, вазъиятро фаҳмонд, Мурод чизе напурсида, ин дафъа ҳам дарҳол розӣ шуд.

6. Се рӯз дар Сиёҳбед интизор шавед, то даме ки ман гуфтаамро мефиристам.

7. Вақте ки даста қариб ба авул расид, ногаҳон аспи Ҳасан тир хӯрда, шиҳакашон ба сар зад.

8. Баъде ки хизматгораш Анварро бо дастони аз нав ба пушт баста пеш андохта бурд, Усмон Азиз гузашта ба ҷои худ нишаст.

9. Пеш аз он ки ба роҳи гурбат дарояд, чанд шаби дарозро бо сад ҳаёл дар ҳамин болохона танҳо ба сар набурда буд магар?

10. Пас аз он ки додари азизаш ба Бухорои Шариф илмомӯзӣ рафт, Усмон Азиз ҳудаш танҳо тут меафшонд.

11. Баъде ки писарбачаҳо бархостанд, Усмон Азиз ба мулло Салим муроҷиат кард.

12. Ҳангоме ки Ғулом Ҳусайн меҳост ба кундаи таки пой Анвар лағад кӯбад, Усмон Азиз қамчини дуқатро ба зер тасмааш хаста:

– Ист,- гуфт.

13. Ашраф, пеш аз он ки ба хонаи дигар гузарад, дар торикӣ лаҳзае ба кати занаш назар дӯхт.

14. Даме ки вай ду пешдоманро бардошта ба хона омад, зану бачаҳояш аз хоб хеста буданд (С.Т.).

24. Ҷумлаи пайрави макон

Ҷумлаи пайрави макон дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ макону ҷой ва самти иҷрои амалу ҳолати сарҷумларо мефаҳмонад. Ҷумлаи пайрави макон ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои ки, ҷое ки, ба ҷое ки, аз ҷое ки, дар ҷое ки тобеъ мешавад.

Мисолҳо: Душвории кор дар ин ҷо буд, ки дар он ҷо чим ва лойи шитта набуд (С.А.). Дар кучо ки кор ҳаст, хурсандӣ, таърифкунӣ, ранчидан, дилбардорӣ ҳам ҳаст (Р.Ҷ.). Ҳар ҷо ки об ҳаст, офтоб ҳаст. (Ҷ.И.). Ҳар ҷо ки ӯ қадам мениҳод, он ҷо аз пою қадамаш ободӣ меёфт (Аз газета). Ҷое ки дӯстию рафокат ҳаст, сулҳу амният ва муҳаббату садоқат низ ҳаст (Аз халқ).

93. *Чанд зарбулмасал ва панду ҳикмат гӯед, ки дар таркиби онҳо ҷумлаи пайрави макон бошад.*

Намуна: Дар ҷое ки об буд, дарахтҳо сабз шуд.

Ҷое ки гул аст, булбул аст (Зарбулмасал).

94. *Ҷумлаи пайрави макон ва аломати китобатро дар он аз рӯи мисолҳои худатон нишон диҳед.*

95. *Аз асари бадеӣ якчанд ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави макон ёфта нависед.*

96. *Ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави маконро ба ҷумлаҳои содда баргардонед.*

Ҳар ҷо ки ҳабиб аст, ба пахлуяш рақиб аст.

Ба кучо ки фармояд, ба ҷону дил меравем (Р.Ҷ.).

Улоқҷӯён ..., дар ҷое ки тири дарёгарди Темурмалик ба он ҷо намерасид, рафта манзил кард (С.А.).

Вай ҳар кучое ки бошад, расида меояд (С.Ш.).

Мо ба чое наздик шудем, ки бояд истгоҳи барқ бунёд шавад (С.Ш.).

Чое ки лозим донанд, меравем (С.Ш.).

97. Чумлаҳоро навишта, сарчумла ва чумлаи пайравро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед. Воситаи алоқаи онҳоро шарҳ диҳед.

1. Дар он чоҳо, ки чорводорӣ зиёд аст, масъалаи хӯрок-вории зимистонаи ҳайвонот хеле аҳамияти калон дорад (Ҷ.И.). 2. Аз чое ки ман нишаста будам, қозии пиракӣ менамуд (С.А.). 3. Чое ки хуни онро аз дашт ба хок рехтанд, яке гиёҳи сурх рӯид (С.У.). 4. Табиб ҳам намозро тамом карда омада бори дигар аз Холбӯта ҳолпурсӣ карда, ба чое ки нишон дода буданд, гузашта нишаст (Р.Ҷ.). 5. Ба чое афтодааст, ки дар вақтҳои гузаштани сел гирдобгоҳ шуда, монанди як ҳавзча дар он ҷо обе пайдо шуда будааст (С.А.). 6. Ба кучое ки фармояд, бо ҷону дил меравем (Р.Ҷ.).

7. Ба ҳар чое, ки рафтам,
Ҳамчу ёри ҳамнафас рафтам.
Ба ҳар чое, ки рафтам,
Дӯст рафтам, бегараз рафтам.
(Л.Ш.)

25. Чумлаи пайрави сабаб

Чумлаи пайрави сабаб дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ сабабу иллат, вачҳи воқеъ гардидан ё нагардидани амалу ҳолати сарчумларо мефаҳмонад. Чумлаи пайрави сабаб ба сарчумла бо пайвандакҳои зерин: **зеро ки, зеро ин (он) ки, чун ки, модоме ки, чаро ки, барои ин (он) ки, бинобар ин (он) ки, барои ҳамин (ҳамон) ки, аз барои ин (он) ки, аз сабаби ин (он) ки, аз вачҳи ин (он) ки, аз ҷиҳати он ки, ба туфайли он ки, дар натиҷаи он ки, ба муносибати он ки...** тобеъ мешавад. Мисолҳо дар он ҷо аҳволам хуб буд, барои ин ки ман дар он ҷо ҳафтае се шаб ба аҳли илм ва адабиёт ҳамсӯхбат мешудам (С.А.). Аз ҷиҳати он ки ҷанобашонро ба ташвиш мононда, бисёртар омаданро ба

худ чоиз надонистам, маъзур медоранд (Ҷ.И.). Модом ки вай бо ту будан мехоҳад, ту бояд наздаш бошӣ (С.У.). Аз гапи вай ба дилам воҳима афтод, зеро ки дар деҳаи Шоён мактаби нав набуд (С.У.).

Ҷумлаи пайрави сабаб бар эзоҳи калимаи ҳамнисбати таркиби сарҷумла ҳам омада метавонад: Мисол: Хадича **барои он** аз хона баромада натавонист, ки дар берун борон меборид (С.А.).

98. *Бо истифодаи чанде аз пайвандакҳои таркибии сабабӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб тартиб дода, таркибашонро шифоҳӣ фаҳмонед.*

Намуна: Мағрур машав ба мол чун беҳабарон,
Зеро ки бувад мол чу абри гузарон.

(Абдуллаҳмани Ҷомӣ)

Дар байти боло ҷумлаи пайрави сабаб ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки таркибии «зеро ки» тобеъ шудааст.

99. *Аз ягон асари бадеӣ 6-то ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб нависед.*

100. *Худатон мустақилона аз рӯи нақшаи зерин ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб созед:*

- 1) _____, чунки
- 2) _____, зеро ки
- 3) Азбаски _____,

101. *Ҷумлаҳои мураккаби тобеи зеринро, ки ҷумлаи пайравашон сабаб аст, ба дафтаратон нависед ва ба зерин пайвандакҳо хат кашида, вазифаашонро фаҳмонед.*

1. Имрӯз набошад, пагоҳ навбати шумо ҳам мерасад, чунки ба касофати шумо барин мардуми носерам мулк вайрон шуд.

2. Ба пулу моли дунё бисёр дил набандед, чунки ба одамизод вафо намекунад.

3. Азбаски вазифааш ёро зуд-зуд ба деҳоти дуру наздик мебурд, барояш махсус асп ҷудо карда буданд.

4. Анвар, барои он ки ўро беаҳал ташвиш дод, узр пурсид ва зуд қафо гашт.

5. Модом ки ваъда кардам, вафо ҳам мекунам.

6. Модом ки суд надорад, ... ғами фардоро хўрдан лозим.

7. Азбаски дар баландӣ, қариб дар сояи Ҳафтсар ҷой гирифтааст, зимистонаш салқин.

8. Модом ки маслиҳати маро гирифта, дар пеши ҳукумат узр пурсидан намехоҳӣ, пас деҳаро осуда гузошта, ба роҳат рав.

9. Азбаски баҳор омадан баробар дардаш авҷ гирифта, нафасаш тез-тез мепечидагӣ шуд, раис Таманноро аз кори колхоз озод кард.

10. Модом ки онҳо ба як одами бегуноҳ чунин карданд, пас ба Анвар низ дандон доранд.

11. Модом ки имрӯз туро хору зор дида, ба васвасаи ниқор гирифтани афтидааст, пас ӯ дар ин бора асло фикр намекунад (С.Т.).

26. Ҷумлаи пайрави мақсад

Ҷумлаи пайрави мақсад дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ азму мақсади воқеъ гардидани амали сарҷумларо фаҳмонда, ба саволҳои барои чӣ?, бо чӣ мақсад? ҷавоб мешавад. Ҷумлаи пайрави мақсад ба сарҷумла бо ёрии пайвандакҳои **ки, то ки, то ин ки, то он ки, ки то, ба мақсади ин (он) ки, барои ин (он) ки, аз барои он (ин) ки, аз баҳри ин (он) ки** тобеъ мешавад.

Мисол: Ана ман шуморо имрӯз маҳз барои ҳамин ба ин ҷо овардам, ки бо чашми худатон бинед (Р.Ҷ.).

Дуртар парвоз кун аз лона - аз ҷои баланд,
То ки парвози ту ояд дӯстонатро писанд.
(М.Т.)

102. Бо истифода аз пайвандакҳои ба мақсади он ки, ба нияти ин ки, барои он ки ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад созад.

103. Дар мисолҳои зерин муайян кунед, ки ҷумлаҳои пайрави мақсад бо сарҷумлаҳои худ бо ёрии кадом пайвандакҳо алоқааманд шудаанд.

Омадам дар Тоҷикистони азиз,
То бубинам рӯи ёрони азиз.

(М.Т.)

Ман омадам, ки бо шумо дарди дил кунам (Р.Ҷ.).

Командир, барои ин ки ба муурофия ҳалал нарасонад, ба қозихона даромадан нахост (С.У.).

104. Ин газалро азёд кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсадро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед. Гуед, ки пайвандаки «то» чӣ вазифаро адо кардааст ва онро бо кадом пайвандак иваз кардан мумкин аст?

Шишаи мо санги хоро бишканад,
Хомии мо пухтахоро бишканад.
Ончунон сангинмизочу маҳкамем,
Кӯзаи мо санги дарё бишканад.
Он қадар соғар шикастем аз алам,
То тилисми як муаммо бишканад.
Сад дилу сад дасту по бишкастаем,
То ки садди роҳи фардо бишканад.

(Л.Ш.)

105. Пайвандаки тобеъкунандаи «то ки»-ро дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад бо дигар пайвандакҳои ҷумлаи пайрави мақсад иваз кунед ва гуед, ки чӣ тағйирот рӯй медиҳад?

1. Шумо ғайр аз қатор-қатор сандук, дахҳо оғилу анбор... пур кардан дигар ғам надоштед, то ки бештар давлат ғундоред. 2. Усмон Азиз, то ки сир бой надиҳад, табассум кард. 3. Зӯхро, то ки барои кӯрпа ҷои мувофиқ ёбад, ба чор тараф назар медавонад (С.Т.).

27. Ҷумлаи пайрави тарзи амал

Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ чӣ тарз воқеъ гардидани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ба сарҷумла бо ёрии пайвандакҳои **ба тарзе ки, ба тавре ки, дар ҳолате ки, бе он ки, ба тартибе ки, чунон ки, гӯё ки, мисли он ки** тобеъ мешавад: Вай ба рӯи меҳмонон зӯрбазӯракӣ табасум мекард, ба тавре ки ўро дида раҳми кас меомад (С.У.). Ба ҳамин тариқа, ҳамаи ҷўбҳо, бе он ки ба пой халифа озоре расонанд, шикаста пора шуда ба замин афтодаанд (С.А.).

Ҷумлаи пайрави тарзи амал ҳам бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла, аз қабيلي **чунон, тавре, тарзе, ба тавре, ба тарзе** низ омада метавонад. Даря баргашта омад ва боз дар рӯ ба рӯи Холи Вохўрӣ нишаста, ба ў **тарзе** нигоҳ кард, ки ба шунидани ҳикояаш тайёр будани худро фаҳмонад (Р.Ҷ.).

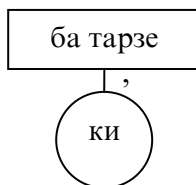
Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бештар дар байн ё пас аз сарҷумла ҷой мегирад. Ҳомидхоча, бе он ки овоз барорад, аз дасти ман гирифта ишорат кард (С.А.). Ў, дар ҳолате ки оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест (С.А.). Об ба тарзе баста шуд, ки як ҷақрааш ҳам аз замин боз пас намегашт (С.А.).

106. Бо чанд пайвандакӣ ҷумлаи пайрави тарзи амал интиҳобан ҷумла созад.

107. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тартиб диҳед, ки ҷумлаи пайрави тарзи амал дар аввал, мобайн ва охири сарҷумла омада бошад.

108 Аз ягон асари бадеӣ 5 ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амал ёфта, ба дафтаратон нависед ва дар шакли нақша нишон диҳед.

Намуна: Ба якдигар **ба тарзе** нигоҳ мекарданд, ки маънии он ба ҳар ду фаҳмо буд (Р. Ҷ.).

109. Ин чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амалро ба дафтаратон навишта, сарчумлаю чумлаи пайравро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед. Вазифаи пайвандакхоро шарҳ диҳед. Ғуед, ки ин пайвандакҳо аз ҷиҳати сохт чи хеланд ва ба имлои онҳо диққат диҳед.

1. Ҷалол, ғӯе ки ба гарданаш ресмон андохта, ба зӯр мекашида бошанд, пойҳояш ба мисли сурб вазнин, хоҳам-нахоҳам ба сӯи аспӣ худ рафт.

2. Вай муддате ғӯе ба ҳаёл рафта, чи тавре ки менишаст, ҳамон тавр ҳолаташро тағир надода, ниҳоят ришашро хилол кард.

3. Усмон Азиз аз поғундаҳои ҷӯбин баромада, дар ҳолате ки дилаш аз ғояти ҳаяҷон саҳт метапид, оҳиста дари болохонаро кушод.

4. Садоияш ҷунон даҳшатнок буд, ки ғӯе кадом деви сиёҳ ду кӯхро дар ду дасташ бозӣ доронда, бо ғазаб ба ҳам мекӯфт.

5. Ё дар равшании барқ як ҷондори бадҳайбатро дида, дар ҳолате ки аз зӯри даҳшат ҷӣ кор карданаширо намедонист, беихтиёр пичиррос зад (С.Т.).

28. Ҷумлаи пайрави монандӣ

Ҷумлаи пайрави монандӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ воқеъ гардидани амали сарчумларо бо роҳи монанду қиёскунӣ мефаҳмонад. Ҷумлаи пайрави монандӣ ба воситаи пайвандакҳои **ки, ғӯе ки, ҷунон ки, тавре ки, тарзе ки, монанди ин (он) ки, мисли ин (он) ки, ҳамҷунон ки** ба сарчумла тобеъ мешавад. Мисол: Мисли он ки тиллои асил ҳеҷ гоҳ занг намезанад, одами асил низ дар ҳеҷ ҳолат худро «гум» намекунад (Ю.А.). Ҷунон ки тамоми дарахтон, ҳамаи олами наботот ба офтоб моил аст, мо ба дӯстӣ моил ҳастем (Р.Ҷ.).

Ҷумлаи пайрави монандӣ ҳам калимаҳои ҳамнисбати худро дорад: ҷунин, ҷунон, онҷунон, ҳамҷун, ҳамин тавр, ҳамин хел. Ин калимаҳо ҷун воситаи алоқа робитаи ҷумлаи пайравро бо сарчумла қавӣ мегардонданд. Мисол:

Бибиоиша худро ба Ибод чунон намуд, ки то ҳол Одинаро ба хонаи хӯчаинаш рафта пиндошт (С.А.).

Агар чумлаи пайрави монандӣ пеш аз сарчумла ояд, пас аз он вергул гузошта мешавад: Монанди он ки касе аз сарашон оби хунук рехта бошад, ҳамагӣ хомӯш шуданд (Х.К.).

Агар чумлаи пайрави монандӣ дар байн омада бошад, аз ду тараф бо вергул чудо карда мешавад. Давлат рӯймолчаи сафеди пиромунаш гулдӯзиро дар ҳаво дошта гирифтубеихтиёр, чунон ки кас гули нав аз буттааш чидаи садбаргро мебӯяд, бӯид (Р.Ҷ.).

Агар чумлаи пайрави монандӣ дар охири сарчумла ояд, пеш аз он вергул гузошта мешавад: Даставвал овозаш нарму ҳалим баромад, гӯё банди чигарашро гум кардааст (М.Х.).

110. *Чанд чумлаи мураккаби тобеъ тартиб диҳед, ки чумлаи пайрави монандиашон ба саволҳои чи хел?, чӣ гуна? ҷавоб шаванд.*

111. *Аз матни зерин чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави монандиро чудо карда нависед ва вазифаи пайвандакҳои тобеъкунандаи онҳоро шарҳ диҳед.*

Хаёли барошuftа ва ба висол ташнаи ошиқ килки рангин бардошта, тасвираҳо, манзараҳои дилнавозе мекашад ва ҳар зоҳираеро, ки дар рӯ ба рӯяш мебинад, ҳатман ранги матлуб медиҳад, аз ҳар сухани нигор оҳанги марғуб мешунавад, дурри мақсуд мебинад.

Мисли он ки ташнаи обро дар биёбони сӯхта сароби бетарахҳум фанд мезанад, дар назар чашмаҳои ҷонбахш, наҳрҳои ҳаётофарин ба ҷилва меорад.

Мисли он ки дар назари роҳгумзадае, ки аз сармо қарахт шуда, аз пой дарафтодааст, давраи гарми гирди гулхан, бистари нарми дӯсти кӯҳан, боғу бӯстони пур аз меваю гулу гулшан пеши дидагон меояд.

Ошиқи бечораро ба ин кӯи талбис¹ ва пурхатар на харифе, балки андешаи муболиғакори худ дар бораи фазилату хусну хислати хештан меандозад. Чунон ки ин навъ фиреби маҳз дар камингоҳи сари кӯи ҳар фарде хаст, ба назари ошиқ низ шахси ӯ аз будаш беҳтару меҳтар метобад (Ф.М.).

112. *Ба ҷои нуқтаҳо пайвандакҳои мувофиқро гузошта, ҷумлаҳоро нависед. Худуди сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравро муайян кунед ва аломатҳои китобатро гузоред.*

1. Онҳо ... аз тарафи амирони Бухоро ва амалдорони худ ҷавру бедод медиданд инчунин аз дасти расму одат ва хурофот низ азобҳо мекашиданд (С.А.). 2. Нақшҳои кандакории вай чунон нозук ва хушнамо буданд ... наққошони забардаст бо қалами мӯйин дар қоғаз он нақшҳоро кашида бошанд (С.А.). 3. Имрӯз ... мардумони фақирӣ тоҷик ба корҳои худ соҳибхитиёранд инчунин занони онҳо низ соҳибхуқуқ ва озоданд (С.А.). 4. ... бузери аз тӯдаи кӯбкорӣ бароварда ба гӯшае андозанд шахсиро ба даруни обхона ҳаво доданд (С.А.). 5. ... сухан аз тақдирӣ шахси шинос, ҳатто наздике мерафта бошад ӯ ба давоми гапи Носир Аббос мунтазир шуд (Ф.М.). 6. Муддате дар атрофи ман ғун шуда ... ҷисми аз осмон афтодари тамошо мекунанд ба сару либос ва фотоаппарати ман бо мароқ менигаристанд (Ф.М.).

(ҳамчуноне ки, ки гӯё, монанди он ки, ҳамчуноне ки, мисли он ки, чунон ки).

113. *Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави монандиро бо аломатҳои шартӣ ишора карда, ҷои пайвандакҳо ва саҳми онҳоро дар ташкили ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ фаҳмонед.*

1. Ҳалимбой, **мисли он ки** моту мабхут шуда бошад, аз ришу мӯйлаби қиргун ва бо ҳавсала шоназадаи ӯ ҷашм канда наметавонист.

---

¹. Талбис – макр, фиреб, ҳила

2. Усмон Азиз, **мисли он ки** ногаҳон чизе ба хотираш омада бошад, ба ҷиянҳояш нигарист.

3. Борони ҳамал, **чунон ки** аз ҳазорон сатил бошад, бозарба мерехт.

4. Усмон Азиз, **чунон ки** нафасаш тангӣ мекарда бошад, оби даҳонашро базӯр фуру бурда, ба сиёҳмушкин нигарист.

5. Вай аз ҷой хеста, **чунон ки** бо нурҳои абрешимвор нармаи он сипари заррин дасту рӯй мешуста бошад, дуру дароз ба уфук назар дӯхт.

6. Ё ба Қурбону Ғуломҳусайн назар партофта, **чунон ки** ба замин туф мекарда бошад, бо як безътиной ва нафрати ошкоро:

– Дасти харомашонро ба пушт баста, зада –зада биёред! – гуфт.

7. **Чунон ки** ба сараш фикри тозае омада бошад, чеҳраи Ашраф якбора равшан шуд.

8. Темур, **чунон ки** бародарашро нашинохта бошад, ба по хеста, аз болои сари ӯ ба кадом нуқтаи номаълум назар медӯзад (С.Т.).

29. Чумлаи пайрави микдору дараҷа

Дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи пайрави микдору дараҷа ҳадду андоза ва микдору дараҷаи воқеъ шудани амалу ҳолати сарҷумларо мефаҳмонад.

Мисол: Онҳо як қисми бандиёро дар ҳамин регхона, ба қадре ки ҷо ғунҷоиш меод, андохтанд (С.А.).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа ба сарҷумла бо ёрии пайвандҳои **ки**, **ба дараҷае ки**, **ба қадре ки**, **то ба дараҷае ки**, **ба андозае ки**, **ба ҳаде ки**, **ҳар қадар ки** тобеъ мешавад.

Мисол: **Ба андозае ки** шумо пеш меравед, ҷӯйча ҳам фарохтар ва обаш равшантар мешавад (С.А.).

Як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа калимаҳои ҳамнисбати худ: «чунон», «ончунон», «он қадар», «ба қадре», «ба ҳадде», «ба андозае»-ро шарҳу эзоҳ медиҳанд.

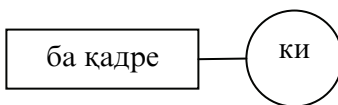
Чунончи: Мо-ку, ба қадре як говро то баҳор сер кунад, коҳ дорем (С.А.). Ҳамчунон хушрӯй буданд, ки дидагӣ боз як бор биам, -мегуфт (Ҷ.И.).

114. Якҷанд ҷумлаи мураккаби тобеъ гӯед, ки ҷумлаи пайравашон миқдор, андоза ва дараҷаи амалу ҳолати сарҷумларо фаҳмонда бошад.

115. Бо мисолҳо ҷои ҷумлаи пайрави миқдору андозаро нишон диҳед.

116. Аз асари бадеӣ ба дафтаратон 6-то ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави миқдору дараҷа нависед ва ҷанде аз онҳоро дар шакли нақша нишон диҳед.

Намуна: Ў ҷаву бедаро ба қадре талаб кард, ки дар як сол ба асп расад (С.А.).

117. Бо истифодаи пайвандҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа: **ба андозае ки, ба қадре ки** ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа тартиб диҳед.

118. Ин ҳикояро хонда, мазмуни онро мухтасар нақл намоед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро навишта, сарҷумла ва ҷумлаи пайравро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед.

Рӯбоҳе бо гурге дами мусоддакат¹ мезад ва қадами мувофиқат мениҳод. Бо якдигар ба боғе гузаштанд: дар устувор буду деворҳо пурхор. Гирди он гардиданд, то ба сӯроҳие расиданд: бар рӯбоҳ фарроҳу бар гург танг.

Рӯбоҳ осон даромаду гург бо заҳмати фаровон. Ангурҳои гуногун диданду меваҳои рангоранг ёфтанд.

---

¹. Мусоддакат – самимона ва содикона дӯстӣ қардан

Рӯбоҳ зирак буд, холи рафтанро мулоҳиза кард ва гурги гофил, чандон ки тавонист, бихӯрд. Ногоҳ боғбон огоҳ шуд, чӯбдасте бардошту рӯй бар эшон ¹ ниҳод. Рӯбоҳи борикиён зуд аз сӯроҳ бичасту гурги бузургшикам дар он ҷо маҳкам шуд. Боғбон ба вай расиду чӯбдасте кашид, чандонаш бизад, ки на мурда, на зинда, пӯстдаридаву пашмканда аз он тангной² берун рафт.

Қитъа

Зӯрмандӣ макун, эй хоча, ба зар,
К-охири кор забун³ хоҳӣ рафт.
Фарбеҳат кард басте неъмату роз,
З-он бияндеш, ки чун хоҳӣ рафт?!

(Абдурахмони Ҷомӣ)

30. Ҷумлаи пайрави шарт

Ҷумлаи пайрави шарт дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ шартӣ воқеъ гардидани амали сарҷумларо мефаҳмонад. Вай ба сарҷумла бо пайвандакҳои **агар (гар, ар), ба шарте ки, ба шартӣ ин (он) ки, чун, то ки** тобеъ мешавад.

Мисолҳо: Агар аз Сари Ҷӯи баромада, аз даруни кӯхсор ба Қӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дарай-Ниҳон меафтад (С.А.). То худам рафта аз саломатиаш огоҳ нашавам, намебиёред (Ҷ.И.).

Гар биравӣ ту ба тамошои боғ,
Мекуни аз бӯй муаттар димоғ.

(М.Т.)

Ман ҳам рӯзҳои таътил, агар вақт ёбам, ба хонаи онҳо рафта, он баёзро мутолиа мекардам (С.А.).

Агар ман ягон кас медоштам, худам шуморо нигоҳбон мебудам (С.А.).

---

1. Эшон – онҳо

2. Тангной – ҷои танг;

3. Забун – нотавон, суст, бечора, хоружор, мағлуб

Чумлаи пайрави шарт ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои **агар (гар, ар), ки, ба шарте ки, ба шрти он ки** тобеъ мешавад.

Аксар суханони пандомез, зарбулмасалу мақолҳо дар қолаби чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави шарт сохта шудаанд. Мисол: То ранҷ набарӣ, роҳат намебинӣ. Кор кунӣ, нон меҳӯрӣ.

119. Чанд зарбулмасалу мақол ва суханони пандомез гӯед, ки чумлаи пайрави шарт дошта бошанд.

Намуна: Агар дар ҷаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз беҳирад рӯзгор.
(Абдурахмони Ҷомӣ)

120. Бо пайвандаки «агар» ва гунаҳои он «гар», «ар» мисолҳо нависед.

Намуна: Гар бар сари нафси худ амири, мардӣ,
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ.
(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

121. Аз матни зерин чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави шартро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед ва онҳоро дар шакли нақша тасвир карда, ҷои чумлаи пайравро муайян кунед:

Агар шумо дар нимрӯзӣ ба лаби ин ҷӯйча оед, аз тамошояш ҷашм канда наметавонед.

Партави офтобе, ки ба сари девори ин дара афтодааст, аз даруни ин оби соф ва ҷӯйи шаффоф акси худро намоён карда, шаъшаапошӣ мекунад; сангҳои девори дара аз даруни ин оби оташтоба тарзе намоён мешаванд, ки гӯё сангтарошони хунарманд сангҳои рахдорро ба як тартиби ҷандасагӣ болои ҳам ҷида бошанд. Намуди як девори боазамати баланд, бо партави офтоби ҷаҳонтоб аз даруни як ҷӯйчаи танг шуморо дар ҳайрат меандозад.

Агар аз ҳайвоноти даррандаи монанди гург ва шағоли ин дара натарсида шабона дар вақтҳои соф будани ҳаво ин ҷо оед, боз зиёдтар дар ҳайрат меафтед. Ситораҳое, ки аз шикofi боми ин дара қатор шуда намоён мегарданд,

акси худро бо тамоми нурафшонӣ ба даруни ин чӯйча меандозанд ...

Агар ранги сабзи сабзаҳои канори ин чӯйча нури би-ниши шуморо нигоҳдорӣ намекард, тобиши ин об, ки аз аксандозии ситорагони офтобваш пайдо шудааст, чашма-тонро мебурд.

Агар шумо пеш нигоҳ карда рафтан гиред, баногоҳ ин оби дурахшон монанди моҳи тобоне, ки дар паси абр ме-дарояд, ба зери санге даромада, аз назаратон пинҳон ме-шавад ... Ҳамин ки боз сад-дусад қадами дигар пештар рафта, аз як-ду хамгашти пои кӯҳ гузаштед, ҳамон оби ба зери санг фурурафта аз таги санги дигаре чӯшида мебаро-яд, ҳамон дар ин роҳи зеризаминии худ чанд чашмаи ди-гарро ба худ ҳамроҳ кардааст, ки аз аввала пурзӯртар ва хушчавлонтар шуда мебарояд. Акнун шилдиррос зада садо мебарорад ва сангрезаҳоро ғелонда, ба чуқуриҳои гузаргоҳи худ хобонда, роҳи худро ҳамвор мекунад... (С.А.)

122. Дар мисолҳои зерин ба ҷои пайвандаки «агар» кадом пайвандакҳои шартии дигарро гузоштан мумкин аст?

1. Агар ба Нилу ягон одами шубҳанок дарояд, ё саво-ронро бинанд, зуд хабар расонанд.
2. Кас, агар шамшер бардорад, ба шамшер бармехӯрад.
3. Агар хонаи маро вайрон накунӣ, гирехат кушода ме-шавад.
4. Агар ба гапам гӯш диҳӣ, ҳатман ба мақсад мерасӣ.
5. Агар мардӣ, аз қавлат нагард,- дод зад Анвар (С.Т.).

31. Ҷумлаи пайрави хилоф

Ҷумлаи пайрави хилоф амалеро мефаҳмонад, ки хилофи амали сарҷумла аст. Ин ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои **ки, агарчи, гарчи (арчи), агарчанде, агарчанде ки, бо вучуди ин (он) ки, сарфи назар аз ин (он) ки, қатъи назар аз ин (он) ки, бар хилофи ин (он) ки, харчанд ки** тобеъ мегардад.

Мисолҳо: Ман, гарчанде хобам омада бошад ҳам, зуд бархоста чомаамро пӯшида, дар наздаш ништам (С.У.). Ё ҳам, бо вучуди ин ки ҳозир аз мактабдор он ҳама чӯбро хӯрда буд, бе ҳеҷ тарсу бим ба пеши он золим омад (С.А.).

Дар ифодаи муносибати хилофии ҷумлаи пайрави хилоф пайвандаки «ҳам» саҳми хеле муҳим дорад. Аксар бо ифодаи ҳамин пайвандак ҷумлаи пайрави шарт маънои хилоф мегирад ва чун ҷумлаи пайрави хилоф шинохта мешавад.

Муқоиса кунед:

Агар тез ояд, мо ўро дида
метавонем – шарт

Агар тез ояд ҳам, мо ўро
дида метавонем – хилоф

Аломатҳои китобат дар ин типӣ ҷумлаи пайрав низ чун дигар хели ҷумлаҳои пайрав вобаста ба ҷои он ҳар хел аст.

123. Бо пайвандакҳои маъмултарини ҷумлаи пайрави хилоф мисолҳо гӯед.

124. *Аз силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон»-и Мирзо Турсунзода ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хилофро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед.*

125. *Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилофро ба дафтаратон нависед ва дар шакли нақша онҳоро тасвир кунед. Гӯед, ки ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла чӣ тавр алоқаманд шудаанд?*

Моҳ дар сари кӯҳ хеле баланд шуда, шуояш равшантар шуда бошад ҳам, кӣ будани ояндаро ханӯз фарқ кардан душвор буд (Ф.М.).

Сабзаҳо сӯзанд агар дар зери гармои тамӯз,

Ман тару тоза дар оғози баҳораш сӯхтам

(Л.Ш.)

Юнус, бо вучуди он ки гуфтаҳои такдори вай аз ҷавшани ҷонаш мегузаштанд, дандон ба дандон монда, худро ба нофаҳмӣ зад (С.Т.).

126. *Аз матни зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилофро ҷудо карда, ба дафтаратон нависед ва гӯед, ки ҷумлаи пайрави хилоф ба воситаи кадом пайвандак ба сарҷумла тобеъ шудааст?*

Қишлоқ ба тозагӣ бино ёфта бошад ҳам, хеле калон буд; мухочирони ғармӣ, дарвозӣ, хучандӣ, ўротепагӣ, фаргонагӣ ва дигарон дар он ҷо ҷой гирифта буданд. Барои ҳар хонавода хонаву ҷои ҷудогона бошад ҳам, молхона, коху бедахона, анбори захираи ҳосилот, анбори озукаи ҳаррӯза, анбор ва саройи асбоби киштукор муштарақ буданд.

Дар миёнаҳои қишлоқ мактаб, клуб, қироатхона, идорахона, ҷойхонаи сурх, духтурхона, агрономхона, ҳаммом ва дўкони кооператив барин иморатҳои ҷамоатӣ бино ёфта буданд. Дар як тарафи иморатҳои ҷамоатӣ боғчаи умумии сабзу хуррам бо ниҳолҳои навхези худ ҷашми бинандаро нур меод (С.А.).

127. Ҷумлаҳои зеринро ба дафтаратон нависед ва ба зер пайвандаҳои тобеъкунандаи хилоф хат кашед. Ҷои ҷумлаи пайрави хилоф ва аломатҳои китобат дар онро шарҳ диҳед.

1. Оташи манқал хомӯш шуда бошад ҳам, хона ханӯз ғарм буд.

2. Асп акнун ором гирифта, маҳин пой мекӯфт, бо вучуди ин аз зерӣ сумаи, каме бошад ҳам, лой ҷарахса мекард.

3. Бо вучуди он ки офтоб тобон буд, аз пеш бӯи борон меомад.

4. Агарчи чанд дақиқа пеш борон монда, осмон низ оҳиста – оҳиста равшан мешуд, ў дар қайди андеша буд.

5. Душман зӯр бошад ҳам, мо ханӯз шикаст нахӯрдаем.

6. Усмон Азиз овони бачагиву имрӯза вазъияти Анварро пеши назар оварда, бо вучуди он ки дина боз аз беодобиҳои ў саҳт оташин буд, ба ҳоли вай дилаш каме сӯхт.

7. Таманно ҳама қувваташро истифода бурда, бо вучуди он ки саҳт лакот шуда буд, бо ҷандала роҳ мепаёмуд.

8. Гаҳвораашон аз осмон омада бошад ҳам, онҳо мувофиқи гуноҳи худ ҷазо гиранд.

9. Ҷанг тамом шуда бошад ҳам, мардум боз чанд соли дигар аз хӯрданиву пӯшидани танқисӣ мекашиданд.

10. Бо вучуди он ки ҳаво гарм аст, Темур дар тан чома дорад ... (С.Т.).

32. Ҷумлаи пайрави натиҷа

Ҷумлаи пайрави натиҷа дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ хулоса ва ё натиҷаи умумии фикрест, ки дар сарҷумла ифода ёфтааст. Ин типӣ ҷумлаи пайрав ба сарҷумла бо ёрии пайвандаки муштараквазифаи «ки» тобеъ мешавад. Мисол: Об чунон ба чуқурии замин ҷаҳида даромадааст, ки дар натиҷа соҳили ҷаридор ба вучуд омадааст (С. А.).

Як хусусияти ҷумлаи пайрави натиҷа ин аст, ки аксар ин ҷумлаи пайравро ба ҷумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад баргардондан мумкин аст.

Муқоиса шавад:

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави натиҷа	Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб	Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад
Якуним моҳ ин тараф инҳо хату забони русиро ёд дода истодаанд, ки ҳам дастам ва ҳам забонам ба навиштани гуфтан анча рост шудаанд (Р.Ҷ.).	Азбаски якуним моҳ ин тараф инҳо хату забони русиро ёд дода истодаанд, ҳам дастам ва ҳам забонам ба навиштани гуфтан анча рост шудаанд.	Якуним моҳ ин тараф инҳо хату забони русиро ёд дода истодаанд, то ки ҳам дастам ва ҳам забонам ба навиштани гуфтан анча рост шавад.

128. Чанд ҷумлаи пайрави натиҷаро ба ҷумлаи пайрави сабаб ва баръакс сабабро бо натиҷа баргардонда, муносибати сабабу натиҷаро муайян кунед.

Намуна:

Натиҷа:

Вай ба китоб саҳт дода шуда буд, ҳеҷ овозеро намешунид (Ҷ. И.).

Сабаб:

Ҳеҷ овозеро намешунид, чунки вай ба китоб саҳт дода шуда буд.

Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави натиҷа сарҷумла сабабро фаҳмонда, ҷумлаи пайрав натиҷаи он аст. Аз ин рӯ, чунин ҷумлаҳоро ҷумлаи мураккаби сабабу натиҷа ҳам меноманд. Мисол: Як табассуми латиф, бачагона ва маъсумона дар рӯи ӯ шукуфт, ки ўро боз ҳам зеботар гардонд (Р.Ҷ.).

129. *Ҷумлаҳои зеринро бо усули боло таҳлили синтаксисӣ намоед.*

1. Хонаи модаркалонам ҳам нимвайрона шуда, ҳезумхона шуда буд, ки аз дидани он андӯҳи ман меафзуд (С.У.). 2. Ин вақт аз қафои ҳавлиамон мошини боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гурезонд (Р.Ҷ.). 3. Замона захми ҷонкоҳе ба чигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш... намонд (С.А.).

130. *Ҳикояи зеринро хонед, мазмунашро нақл кунед ва хели ҷумлаҳои пайравро муайян кунед:*

Овардаанд, ки Нӯшервони одилро дар шикоргоҳе сайде кабоб карданд ва намак набуд.

Ғулome ба рустo¹ рафт, то ки намак орад.

Нӯшервон гуфт:

– Намак ба қимат биситон, то расме нашавад ва деҳ хароб нагардад.

Гуфтанд:

– Аз ин қадар ҷӣ ҳалал ояд?

Гуфт:

– Бунёди зулм дар ҷаҳон аввал андаке будааст, ҳар ки, бар ӯ мазиде² кард, то бад ин ғоят³ расид.

Қитъа

Агар зи боғи раъият малик хӯрад себе,

Бароваранд ғулomони ӯ дарахт аз бех.

Ба панҷ байза⁴ ки султон⁵ ситам⁶ раво дорад,

Зананд лашкариёнаш ҳазор мурғ ба сих⁷.

---

1. Рустo – деҳа, қишлоқ

2. Мазид - илова

3. Ғоят – андоза, ҳад

4. Байза - тухм

5. Султон - подшоҳ

6. Ситам – зулм, ҷабр, ҷафо, беадолатӣ

7. Сих – сихи кабоб

131. *Дар матни зерин хели ҷумлаҳои пайрави ҳолро муайян намуда, воситаҳои алоқаи онҳоро нишон диҳед.*

Одина пас аз ҳайронӣ ва ошуфтаҳолӣ хуши худро қадре ба сари худ овард, аз тамои барҳам хӯрдани гӯсфанд ёфт шудани ўро, агарчи маиб ҳам бошад, беҳтар шумурда, аз почаш гирифта кашолақунон аз роҳе, ки фуномада буд, боло баромад. Лекин ҳанӯз хотираш аз тарафи Арбоб Камоли нобакор ҷамъ набуд, ин воқеаро бо як ҳақиқат ва дашнои муқаррарӣ нахоҳад гузаронид гуфта андеша мекард.

Одина бо ҳамин гуна фикрҳо ва андешаҳо аз дахшат ба дахшат меафтод. Як вақт хушӯр шуд, ки рӯз бегоҳ шудааст. Ҳезумҳоро, ки аввали пагоҳ ҷида монда буд, ду баст карда, ба ҳар бор карда, ба ҷои сарборӣ ба сари ҳезум гӯсфанди маибшударо гузошта, бо ҷилбуре маҳкам баст. Харро пеш андохта, рамаро аз дунболи он ронда, роҳи хонаро пеш гирифт. Ҳар қадар ки ба хона наздиктар мешуд, тапиши дил ва ларзиши дасту пояш зиёдтар мешафт (С.А.).

132. *Шеърӣ зеринро хонед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷудо намуда, хели ҷумлаи пайрави онҳоро шарҳ диҳед.*

Шараф ҷизи таҷовузнопазир аст,
Ҳар он кас, ки шараф дорад, кабир аст.
Муқаддас дошт ҳар кас ки шарафро,
Набинад ҷабру зулми ноҳалафро.
Барои бахти хандони ҷунин рӯз
Намудам ҷанг бо ҳасми ҷаҳонсӯз.
Ба дасти худ теги партизанӣ
Дурахшон ҷун ҷароғи зиндагонӣ.
Диёре, ки ба рӯи туст хандон,
Туро боғе, ки мебошад гулафшон,
Замине, ки дар он по мегузорӣ,
Ба он ту меҳри беандоза дорӣ,
Пур аз хунҳои сурханду сиёҳанд,
Ба ҷанги беамони мо гувоҳанд...

(М.Т.)

Додочон Тоҷиев (1915 - 1987)

Забоншиноси соҳибистеъдод ва маъруфи тоҷик, яке аз бунёдгузори илми забоншиносии садаи XX дар Тоҷикистон аст.

Профессор Д.Тоҷиев дар ҳамаи бобу бахшҳои илми забоншиносӣ таълифоти бунёди анҷом додааст, аммо бештарин ва муҳимтарин тадқиқотҳои ӯ ба илми синтаксис

тааллуқ доранд. Алалхусус асару мақолаҳои ин олими закию хуштаб ба синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бахшида шудаанд: Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба (1966), Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (1971), Ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (1981).

Профессор Д.Тоҷиев муаллифи китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълимӣ барои мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ва олии мамлакат, яке аз муаллифон ва муҳаррирони Грамматикаи илмии забони адабии ҳозираи тоҷик аст.

33. Муродифоти ҷумлаҳои пайрав бо ибораҳо

Забон на танҳо аз ҳисоби синонимҳои лексикӣ (луғавӣ) такмил меёбад, инчунин дар натиҷаи ҳаммаъноии вохидҳои гуногуни синтаксисӣ низ бой мегардад.

Дар забони тоҷикӣ баъзе ҷумлаҳои пайрав аз ҷиҳати вазифаю мазмун ба ибораҳои озоди синтаксисӣ наздик мебошанд. Ин хусусияти онҳо имконият медиҳад, ки онҳоро бе душворӣ ба ибораҳои синонимиашон баргардонем.

Муқоиса кунед:

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрав:
Падарам, дар ҳолате ки аз

Ҷумлаи содда бо ибораи масдарӣ:
Падарам дар ҳолати аз ди-

дидори дӯсташ шод буд, ба модарам гуфт (С. А.).

дори дӯсташ шод будан ба модарам гуфт.

Ҳамвазифагии чунин воҳидҳои синтаксисӣ барои рангорангии тарзи баён, ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ бо услубӣ аҳамияти калон дорад. Нависанда ва ё гӯянда ҳангоми баёни фикр вобаста ба мақсаду мароми тасвир аз ин воҳидҳои синонимӣ ба таври мувозӣ истифода мебарад. Масалан, устод Айни дар повести «Одина» айнан як мақсадро бо ду тарзи ифода – дар як ҷо бо ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда, дар ҷои дигар тавассути ҷумлаи содда бо ибораи сифати феълӣ, баён кардааст.

Муқоиса кунед:

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда:

Ҳезумҳоро, ки аввали пагоҳи чиди монда буд, ду баст карда, ба ҳар бор кард... (С. А.).

Ҷумлаи содда бо ибораи сифати феълӣ:

Бегоҳӣ ҳезумҳои он рӯз аз дара ва кӯҳи шикаста ғундошташудаашро ба ҳар бор кард

Ҳангоми ба ибораҳо баргардонидани ҷумлаҳои пайрав тағйироти зерин рух медиҳад:

а) ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи соддаи тафсилӣ табдил меёбад;

б) пайвандаки тобеъкунанда ҳамчун воситаи алоқа фуруғузур мегардад;

в) ба ҷои пайвандаки тобеъкунанда бандики изофӣ чун воситаи алоқаи ибора истифода мешавад;

г) шакли тасрифии феъл (хабари ҷумлаи пайрав) ба шакли ғайритасрифӣ иваз мешавад;

ғ) ҳангоми баргардонидани ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломати номуайяний – е низ фуруғузур мегардад;

е) аломатҳои китобате, ки ҷумлаи пайравро аз сарҷумла ҷудо мекунанд, гирифта мешаванд. Мисол: Суруде, ки бо

дили соф сароида шудааст, дур парвоз мекунад (М.Т.).
Суруди бо дили соф сароидашуда дур парвоз мекунад.

133. *Јумлаҳои пайрави ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба ибора баргардонда, умумияту тафовути онҳоро гӯед ва ҳангоми табдили онҳо чӣ тағиротҳо рӯй медиҳанд, нишон диҳед:*

Маълум, ки боғ бенигоҳубин мондааст (С.Т.). Ният дорад, ки ягон духтари хушрӯи бофаросат, хоксору ҳунармандро хостгорӣ кунад (А.С.). Акнун вай барои ҳар ноҳақие, ки дар Нилу рӯй медиҳад, ҷавобгар аст (С.Т.). Ягона саховати вай ин буд, ки ба дардичашмшудагон бе-пул дору медод (С.А.). Ин овоз ба сари Ҳасан, ки ях баста монда буд, монанди раъди ҳаво буд (С.А.). Дӯстони Фирдавсӣ ба вай маслиҳат медоданд, ки «Шоҳнома»-ро ба султони нави Ғазнӣ... тақдим кунад (С.У.). Дар вақте ки мо аз ағба фуromaдем, рӯз торик шуда мемонд (С.У.). Хадича барои он аз хона баромада натавонист, ки дар берун беист борон меборид (С.А.). Оёе, ки ба шиками ту наздик гашт, аз пушти ман хоҳад гузашт (Абдуллоҳмони Ҷомӣ).

134. *Ин ҷумлаҳои соддаро ба ҷумлаи мураккаби тобеъ баргардонда, сарҷумла ва хели ҷумлаи пайравро шарҳ диҳед:*

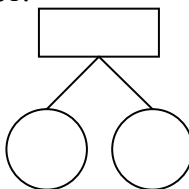
Гулбону бо ҳамин андешаҳои сарпеч вориди ҳавлӣ гашт (С.А.). Насими серуни рӯд ба асабҳои хасташудаи ӯ оромӣ мебахшиданд (С.У.). Усмон Азиз ҷуссаашро ба хӯрчини тароқии сернақшу нигор таъя дода, ҳаёлолуд менишаст (С.Т.). Баъди ба обчинаи болои миз бо қалам зангула задани роҳбар – олим, ҳама хомӯш гаштанд (А.С.). Ба қаҳрамони дар ҷанг ҳалокшуда дар зодгоҳаш ҳайкали ёдгорӣ гузоштанд (А.Ш.). Холаи ҷомадӯхта истодагӣ аз паси айнак ба писарчааш нигарист (П.Т.). Шамоли саҳт вазида пулакҳои сафедори акнун барг бароварда истодаро мерезонд (Р.Ҷ.).

34. Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб

Дар забони адабии тоҷикӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеи истифода мешаванд, ки дорои якчанд ҷумлаи пайрав мебошанд. Чунин ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб меноманд. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб вобаста ба тарзи алоқии ҷумлаҳои пайрави таркибиашон гуногун мешаванд.

1. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибе, ки дар онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаи пайрав ба як сарҷумла тобеъ шуда меоянд. Мисол: Ман аз вай ниқор гирифта натавонистам, чунки ман як бачаи хурдсол, ӯ як ҷавони пурқуввати калонсол буд (С. А.).

Дар ин мисол ду ҷумлаи пайрави сабаб ба як сарҷумла тобеъ шуда омадаанд. Чунин хели ҷумлаҳои пайравро, ки ба як сарҷумла тобеъ шуда, ба як савол ҷавоб мешаванд, ҷумлаҳои пайрави чида меноманд. Дар шакли нақша тасвири ин ҷумла чунин аст:

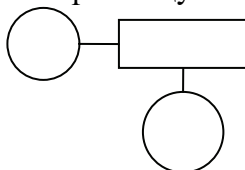

2. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ҳамчунин бар эзоҳи сарҷумла ҷумлаҳои пайрави гуногун меоянд. Чунин ҷумлаҳои пайравро ҷумлаҳои пайрави ғайричида меноманд.

Мисол: Ман агар замини онҳоро намехаридам, аз ду сарвайро алаф зер карда мерафт, чунки қуввати ҳуди онҳо ба коридани заминашон намерасид (С. У.).

Дар мисоли боло сарҷумларо ду хели ҷумлаи пайрав – ҷумлаи пайрави шарт ва замон эзоҳ додаанд.

Дар шакли нақша тасвири ин ҷумла чунин аст:

135. Матнро хонед, ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ҷудо карда, хели онҳоро муайян кунед ва дар шакли нақша тасвир намоед:

Дар вақтҳои ки ман ба синни мактабӣ расидам, дасти падарам намерасид, ки маро шахсан хононад. Бинобар ин маро дар мактаби пеши масҷиди кишлоқи худамон – кишлоқи Соктаре, гузошт. Чун ман дар ин мактаб чизеро наёмӯхтам, маро аз он ҷо гирифта, ба пеши зани имоми кишлоқ, ки мактаби духтарона дошт ва нисбат ба мактабдори мард беҳтар буд, гузошт ва дар ин миён абҷад ва ҳисоби абҷадро ба ман ёд дода, ба кушода шудани зеҳнам сабаб шуд (Ман давраи ҳаёти мактабии худамро дар «Мактаби кӯҳна» ном очерки худам ботафсил навиштам).

Ман дар пеши бибихалифа (дар мактаби занона) Ҳофиз, чанд ҷузъ аз Бедил ва чанд ҷузъ аз ғазалиёти Соиб (Дар мактабҳои он замон Соибхонӣ расм нашуда бошад ҳам, падарам, ки Соибро дӯст медошт ва чанд ғазали ӯро аз кучо навишта гирифта будааст, бо ман ба бибихалифа фиристод, ки ҳамон ғазалҳоро ҳам ба ман хононад) хонда, дар даҳсолагӣ мактабро тамом карда баромадам. Лекин ҳанӯз савод надоштам, чизҳои дар мактаб хондагиамро хонда тавонам ҳам, чизҳои дигар ва аз он пеш хондаамро хонда наметавонистам.

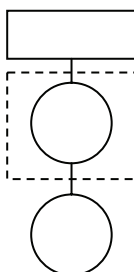
Аммо шеърҳоро дӯст медоштам, ҳарчанд маъноҳои онҳоро дуруст нафаҳмам ҳам, оҳанги онҳо ба ман гуворо менамуд ва ба ёд карда хонда гаштани баъзе шеърҳо кӯшиш мекардам. Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил, Соиб, Навоӣ ва Ғузулӣ барин шоирҳои гузаштаре «валӣ» медонистам ва шеърҳои онҳоро аз ҷумлаи қаромати онҳо мешумурдам (С.А.).

3. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибе низ ҳастанд, ки дар ҳаёти онҳо ду ё якчанд ҷумлаи пайрав омада, ҷумлаи пайрави якум ба сарҷумла тобеъ шуда, ҷумлаи пайрави дуюм ба ҷумлаи пайрави якум тобеъ мешавад. Онҳо паёпай, дараҷа ба дараҷа чун занҷир бо якдигар то-

беъ шуда меоянд. Чунин ҷумлаҳои пайравро ҷумлаҳои пайрави дараҷа ва ё пайдарпай меноманд.

Мисол: Ғаму андӯҳи фарзандон, ки агар онҳо ҳоло дар қайди ҳаёт мебуданд, ҳар яке соҳиби хонаву дар ва зану бача мешуданд, мӯйҳои ҳоларо сафед кардаанд (Ҳ.К.).

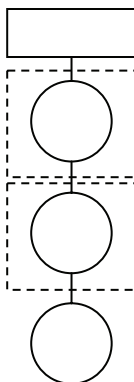
Агар ҷумлаи муракаби тобеи сертаркиби болоро ба тариқи нақша нишон диҳем, чунин аст:

Дар забони тоҷикӣ миқдори ҷумлаҳои пайраве, ки ба тариқи дараҷа воқеъ мегарданд, аз ду-се адад ҳам зиёд мешаванд.

Мисол: Боварӣ доштам, ки вай чашми интизорӣ ба роҳи ман дӯхтааст, зеро ман хат карда фиристода будам, ки дар аввали тобистон меравам (С.У.).

Нақшаи ин ҷумла чунин аст:

136. *Мисолҳои зеринро ба дафтаратон навишта, аломатҳои китобаташонро гузошта, хели ҷумлаҳои пайравашонро муайян кунед:*

1. Ясавул бе он ки пой худро аз рикоб барорад бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида, якчанд қадам поинтар ба чуқурие афтод ва чир зада хомӯш монд (С. А.). 2. Умре ки баъд аз вафоти шавҳараш дар дари мардум мегузaronд таоми бадастае ки аз деги ҳамсоягон ба ивази меҳнат ва машаққатҳои беандозааш меҳурд захми забони занони ҳамсоя ки ӯ канизии бебаҳои онҳо шуда буд сафедор барин қадӣ рости холаро камон барин қат карданд (Ҳ. К.). 3. Аз аҳолии бозори Бухоро як шахсе ки дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯи бо фӯтаи сафед бастагӣ буд аз дари сарой баромада омад (С. А.).

137. *Яктогӣ ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави чид ва ҳархела гӯед.*

138. *Аз ин порчаи манзум хели ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркибро муайян намуда, дар шакли нақша тасвир кунед:*

То насозад пой нопокон лагад хоки туро,
То нагирад дасти малъун домани поки туро,
То напарронад хазон ранги тарабноки туро,
Нафканад то золим аз тан дасти чолоки туро,
Аз барои дафъи душман тегъзон меравам,
Ман ба майдон аз барои ҳифзи ҷонон меравам.
(А.Л.)

139. *Аз ин матн ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ҷудо карда гӯед, ки ҷумлаҳои пайравашон чид, ҳархела ё дараҷаанд?*

Рӯзе аз рӯзҳои баҳорон кӯхистон ба вазидани бодҳои баҳорӣ аз фаровонии сабзаи навхез монанди дарёи пуроб мавҷ мезад, мавҷҳои сабзагиро танҳо харсангҳое, ки ҷо – ҷо аз камари кӯҳ барҷаста истода буданд, ҳалал мерасониданд. Лекин ин гуна сангҳо, бо вучуди нотарошидагӣ, азбаски ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусаффо

шуда буданд, ҳусн ва зебоии сабззорро меафзуданд. Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба ҷои барфи сафед гиёҳҳои кабуд рӯида буданд, вале қуллаҳои кӯҳ ҳанӯз қулоҳҳои сафеди худро аз сар бадар накарда буданд, ки ин ҳол низ ба чашми бинанда олами дигарро чилвагар мекард (С.А.).

140. *Матнро хонда, мазмуни онро бо ду-се ҷумла баён кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ҷудо намуда, ҷида, ҳархела ё дараҷа будани ҷумлаҳои пайравашонро муайян созед.*

Одина дар заводи пахта кор мекунад. Одина маҷбур буд, ки ҳар рӯз қанор ва ҷувол бардошта ба зинапоёе, ки дар таърифи завод дидед, боло барорад, ё ки дар ҳар шабонарӯз дувоздаҳ соат ба даруни пахтахонае, ки шумо 5 дақиқа тоб оварда натавонистед, истода ҷувол ҳолӣ кунад. Ба ҷунин хизматҳо на танҳо Одина кор мекард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар тахти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд. Вақте ки мардикор ба ҷанги пудратчӣ гирифта омад, дигар аз қувват ва тоқати ӯ намерурсад, ҳоҳ – ноҳоҳ бояд мисли гови корӣ кор кунад...

Одина ҳам аз бими бекорӣ ба ин ҳама корҳои тоқатгудоз бардошт карда хизмат мекард. Аз ғайри ин ки нафае дам гирад, қанор мебардошт ё ҳолӣ мекард.

Ягона орзуи Одина ин буд, ки ҳар қадар душвор аст, тобоварӣ намояд, то аз музди кор чизе пасандоз карда, ба ватани худ бозгардад ва маҳбубаи меҳрубони худро ба никоҳи худ дароварад... (С.А.).

141. *Матнро хонед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибу омехтаро ба ду сутуни дафтаратон навишта, тарзи алоқаи онҳоро шарҳ диҳед.*

Айёми тобистон, офтоби ҷаҳонтоб бар болои сар рост баромада, кӯҳу биёбонро баробар равшан ва гарм намуда буд, лекин, ҳарчанд нимрӯзи тобистон бошад ҳам, ҳавои кӯҳсор монанди айёми баҳор миёна ва фораҷ буд; кабкҳои дарӣ гоҳо бар тега ва гоҳо дар камар сайру гашт менамуданд; мурғони хушилхон бар шохаҳои дарахтони кӯҳӣ

нишаста нағмасарой ва ғазалхонӣ мекарданд; чӯйчаҳои оби соф, ки аз фарози кӯҳ ба нишеб аз санге ба санге частухез карда мефуромаданд, аз шилдир – шилдири оҳангдори худ бо мургони нағматироз ҳамовозӣ мекарданд; гӯсфандон дар хоби ноз; бузғолагон дар таку тоз; чӯпонбачагон дар давидан; оҳубаррагон дар рамидан; хулоса, ҳар кас, ҳар чиз ва ҳамаи табиат дар олами худ хурсанд ва шодмон буд.

Чӯпонон ва подабонон гала ва рамаҳои худро, ки аз аввали пагоҳ то нимаи рӯз чаронда сер карда буданд, дар камарҳои соярав оварда, ба истироҳат гузоштанд ва худҳои ду-ду, чор-чор ба ҳар гуна бозиҳо: найнавозиҳо, ғазалхониҳо ва бадеҳагӯйиҳо машғул шуданд (С.А.).

35. Ҷумлаи мураккаби омехта

Ҷумлаи мураккабе, ки дар ҳаёти он якҷанд ҷумлаи сода бо ду тарзи алоқа: ҳам пайваст ва ҳам тобеъ муносибати грамматикӣ маъноӣ пайдо намудаанд, ҷумлаи мураккаби омехта ном дорад.

Мисол: Вақте ки муллоён бо Эшон гарми ҷақ-ҷақ буданд, касе ба поёни суфа омада, дар сояи ҷароғ истода, Яъқуббойро имо кард ва худ рафта дар роҳрави дарвоза истод (С.А.).

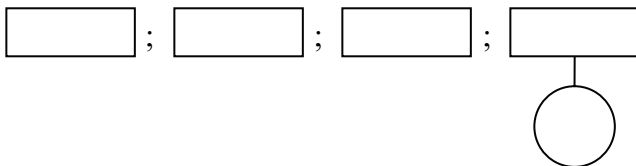
Дар мисоли боло ду ҷумлаи содаи мустақил, ки хусусияти сарҷумларо доранд, бо як ҷумлаи пайрави замон дар як таркиб муттаҳид шудаанд.

Байни ду ҷумлаи содаи мустақил алоқаи пайваст буда, байни ҷумлаи пайраву сарҷумла алоқаи тобеъ аст.

Ҷумлаҳои мураккаби омехта аз ҷиҳати таркиб хеле бой мебошанд. Дар таркиби онҳо 5-6 ва ҳатто аз ин ҳам зиёд ҷумлаҳои сода омада метавонанд.

Мисол: Дарёи шӯхи беқарор ва инодкор беҳудона кафк бароварда, ғелону ҷӯлон ба фароҳии водӣ ҷаҳд мекунад; аз нафаси вай насими сарде мевазад; оби кабудӣ вай шишавор шаффоф аст: дар шохчаҳои хурдтарини дарё ва

Нақшаи ин ҷумлаи омехта чунин аст:

142. Ду-се чумлаи мураккаби омехта тартиб дода, ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳоро ҷудо кунед, тарз ва воситаҳои алоқашонро фаҳмонед.

143. Қолаби ҷумлаҳои мураккаби зеринро муайян намуда, дар шакли нақша онҳоро тасвир кунед:

1. Гар бар сари нафси худ амири, марди,
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, марди.
Марди набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, марди.

(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

2. Эҳтимол, мутрибони дигар ба хонахоёшон рафта буданд ва яктои боқимонда, ки аввали шаб ба $\bar{u}$ фақат як-ду маротиба навбат расида буд, худро соҳиби майдон дида, то ҷон дошт, ҳунарнамоӣ мекард (Ф.М.).

3. Фирдавсӣ шод буд, аммо бинандаи зирак метавонист пай барад, ки шодии ӯ андешаолуд ва андӯҳомез аст (С.У.).

144. *Аз матни зерин чумлаҳои мураккаби омехтаре ҷудо на-
муда, дар шакли нақша тасвир кунед.*

Чавон аз роҳи тангу торик ба майдони фароҳу равшани дара баромад, ҳар ҷо – ҳар ҷо дарахтони арча соя меаф-

канданд, чӯйчаҳои оби мусаффо аз паи дарахтони қатори зебо равон буданд, сабзаҳои расида ва себаргаҳои дамида гӯё қолини сабзе буданд, ки ба канори ин чӯйбор ва зери дарахтони қатор густурда шуда буданд ... Чавон аз шодии дидани ин гулистон гул – гул мешукуфт ва ба дили худ,:

– Ин аст боғи ман! – гуфт.

Чавон меҳост пеш равад, лекин бисёр монда ва кӯфта шуда буд, бинобар ин ба канори санглохе нишаст, сару рӯи худро шуст ва ба об нигоҳ карда истод.

Об чун ойна мусаффо буд, пас аз ором ёфтани лаппише, ки хангоми дасту рӯйшӯй пайдо шуда буд, чавон акси рӯйи худро дар ин оби ойинамисол дид.

Пеш аз ин ҳам чавон акси худро дар хонаи хӯчаини худ дар ойинае, ки зани он дар вақти мӯйбофӣ ба девор рост мемонд, дида буд, лекин дар он вақт рӯи худро пажмурда, чашмони худро афсурда ва ҳолати худро парешон ва пароканда ёфта буд.

Акнун рӯяш чун себи рахш медурахшид, чашмонаш чун ситораи сахарӣ нур мепошид, аз лабонаш аломати шодмонӣ ва хурсандӣ бо як табассуми бесабаб намоён буд... (С.А.).

145. *Аз матн ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ва омехтаро ҷудо карда, фарқи онҳоро гӯед.*

Борон дар боридаи, роҳ лой, ҳаво сард, рӯз гашт карда ба бегоҳӣ наздик расидааст, як бачаи ҳаштсола роҳ меравад, аммо ба чӣ тарз? Ҳар қадами партофтаи худро сечор бори дигар бардошта ба ҷои аввалааш мениҳад ва ҳар замон баргашта ба дунболи худ нигоҳ мекунад. Маълум буд, ки ин бача хеле хунук хӯрдааст ва меҳаҳад, ки барои гарм кардани бадани худ тезтар роҳ равад, лекин аз ҳар замон ба паси худ нигоҳ кардани маълум мешуд, ки ба касе интизорӣ дорад. Аз дунбол як марди тахминан 40 – сола меомад, ки ба пушти худ як зани тахминан 35-соларо бардошта буд, ба сабаби вазнинии роҳ ва гаронии бор мард сангпуштор қадам мениҳод. Мард

дар ҳар қадам ба атроф нигоҳ мекард, манзили бошад, ки дар он ҷо паноҳ барад, ё одаме барояд, ки ба ин рӯзи саҳти вай ба ӯ ёрмандӣ расонад (С.А.).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАК

36. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаби бепайвадак

Ҷумлаи мураккабе, ки алоқаи ҷумлаҳои соддаи таркибашон дар нутқи шифоҳӣ танҳо бо ёрии интонатсия ва дар нутқи хаттӣ ба воситаи аломатҳои китобат сурат мегирад, ҷумлаи мураккаби бепайвандак номида мешавад. Масалан; 1). Рӯз торик мешуд, домани офтоби ба мағриб сар монда гулобиранг метофт (Ҷ.И.). 2). Қудрат расида омад, ҳама аз ҷой хеста бағал кушода ба вай вохӯрдӣ карданд (С.А.).

Ҷумлаи мураккаби бепайвандак хели алоҳидаи ҷумлаи мураккабро ташкил намедиҳад, балки бо ҳамон навъҳои муқаррарии ҷумлаҳои мураккаб, яъне ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ дохил мешавад.

Тафовут дар ин аст, ки ҷумлаҳои соддаи таркиби чунин ҷумлаҳои мураккаб бе иштироки пайвандакҳои пайвасткунандаю тобеъкунанда алоқаманд мешаванд.

Хосияти муҳимми ҷумлаи мураккаби пайвандакдор ин аст, ки дар онҳо тавассути пайвандакҳо муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ хеле равшан аст. Масалан, ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба воситаи пайвандакҳои «аммо» алоқа баста бошанд, муносибати хилофӣ, агар ба воситаи пайвандакҳои «вақте ки» алоқаманд шуда бошанд, ифодаи муносибати замонӣ аст.

Фарқи ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак аз ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор ин аст, ки дар онҳо муносибати маъноӣ ва грамматикӣ байни ҷумлаҳои содда он қадар равшану возеҳ нест. Аз ин рӯ гоҳе дар ҷумлаи мураккаби бепайвандак ғайр аз маънои асосӣ боз маъноҳои иловагӣ

низ мушоҳида мешаванд. Мисол: Ароба мебуд, боз хубтар мешуд (Р.Қ.).

Дар мисолҳои боло байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби бепайвандак муносибати шарт аст, аммо муносибати маъноӣ иловагӣ замон ҳам дида мешавад: Вақте ки ароба мебуд, хубтар мешуд.

146. Ба ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак зерин худатон пайвандакҳои мувофиқ гузошта, гӯед, ки пас аз илова кардани пайвандак дар қироати онҳо чӣ тафовуте пайдо мешавад.

Одаташ ҳамин: дар ҳавои вайрон ҳар вақт рафта пахтаашро хабар мегирад (Р.Қ.). Модарам хона рӯфтани шавад, омада аз дасташ ҷорӯбро мегирифт (С.У.). Хоби Ятим намебурд: ҳаво гарм ва дим буд (С.А.). Хошиш бошад, ҳама кор буд мешавад (С.У.). Ногаҳон гулдурроси раъд маҷбур кард, ба осмон назар кунам (А.Ш.). Офтоб ба фуру рафтан сар кард, кӯхҳои барфӣ ранги сафеди худро ба сурх мубаддал карданд; кӯхҳои сиёхро торикӣ фаро гирифт, аз дара бухор баланд шуд (А.Д.). Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобии бегубор медурахшид, офтоб паҳн шуда тамоми биёбонро дар нури пурасрори худ ғарқ карда буд (С.А.). Бозиашон бароям ношинос буд, чизе нафаҳмидам (Ф.М.).

37. Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак

Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи интонатсияи пайваст ташкил ёфта, ба ҳамон хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори муқаррарӣ мувофиқат мекунад.

Дар ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак муносибатҳои зерин ифода меёбад:

1. Муносибати ҳамзамонӣ. Дар ифодаи ин муносибат ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ҳодисаю воқеаҳои дар як вақт ба вучуд омадаро мефаҳмонад. Мисол: Ҳаво торик мешуд, борон торафт шиддат мекард (С.Т.).

Дар ифодаи чунин муносибат ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак таркибан аз якчанд ҷумлаи содда низ ташкил меёбанд. Мисол: Бод бо ғурриши тамом аз чапу рост мевазид, абр бо камоли тундӣ аз ҷануб ба шимол медавид, борони барфомехта ба ҷашм кушодан намонда меборид, селоби шӯтадор аз рошҳои ҷӯйҳо мешорид, дарахтхоро аз бех бармеканд (С.А.).

2. Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ифодаи ин муносибат ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ҳодисаю воқеаҳои пайҳам рӯйдодаро мефаҳмонад. Мисол: Баъди борон офтоб баромада, ҳусну таровати табиат боз дилрабоатар мегашт (С.А.).

3. Муносибати хилофӣ. Дар ифодаи ин муносибат ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ҳодисаю воқеаҳоеро мефаҳмонад, ки хилофи якдигаранд. Мисол: Аз осмон борони сел меомад, вай ба ҳавлӣ намедаромад (Р.Ҷ.).

4. Муносибати шумур. Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ҳодисаю воқеаҳои якрангу ҳамзамонро ба тариқи шумур мефаҳмонад: Муסיқӣ менавохт, хонандагон суруд мегуфтанд, раққосон мерақсиданд, колхозчиён барои тайёр кардани ин ҷашни таърихӣ роҳшонро ба замин нарасонда ба ҳар тараф медавиданд, оби Муғиён мавҷзанон меғуррид, ман ҷашму гӯши худро ба мавҷу ғурриши об дӯхта будам (С.А.).

5. Муносибати сабабу натиҷа. Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак амалҳоеро мефаҳмонд, ки яке сабаб ва дигаре натиҷаи он амал аст. Мисол: Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида ба тахтапӯшташ медавид (Ҷ.И.).

6. Муносибати эзоҳӣ. Дар ифодаи чунин муносибат ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак яке дигареро шарҳ медиҳанд. Мисол: Саидҷон ҳақиқатан ҷавони зебо буд; вай миёнақад, гандумгун ва тануманд буд (Р.Ҷ.).

147. Муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки зеринро муайян намоед.

1. Дар ҳавлии берун фақат Истамҷон буд; дар хонаи худаш бо мирзоҳо кор мекард (Ҷ.И.).

2. Фирӯза гӯшт пора мекард, Асо барои печка хезум майда мекард (Ҷ.И.).

3. Мӯйсафед ба ин кор муносиб набуд, ҳам худаш азоб мекашид, ҳам корҳо расво шуда буд (Ҷ.И.).

4. Дар чашмонаш хоб набуд, дилаш ба пардаи ноаён ва номафҳуми хузн пӯшида буд (Ҷ.И.).

5. Фирӯза ба тарафи кӯча тохт, Анбархола ба ҳавлии дарун, ба назди Ҳамроҳхон, равон гашт.

6. Рӯз ба охир мерасид, ба сайргоҳ торафт одам зиёд мешуд (Ҷ.И.).

38. Ҷумлаи мураккаби тобеи бепайвандак

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бе пайвандакҳои тобеъкунанда низ ташкил ёфта метавонад.

Алокаи маъноӣ ва грамматикӣи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар нутқи шифохӣ ба воситаи интонатсияи тобеъ ва дар нутқи хаттӣ ба воситаи аломатҳои китобатӣ ифода карда мешавад. Мисол: Дар кушода нашуд, аз берун бастагӣ буд (С.А.).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ сарҷумла – **Дар кушода нашуд**, буда, ҷумлаи пайрав – **аз берун бастагӣ буд**, мебошад. Ҷумлаи пайрав сабаб буда, мебоист он ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи «зеро ки» ё «чун ки» ба сарҷумла тобеъ мешуд, аммо ҳеҷ кадоме аз пайвандакҳои тобеъкунандаи сабабӣ наомада, алокаи маъноию грамматикӣи сарҷумлаю ҷумлаи пайрав ба воситаи интонатсия ифода ва дар навишт бо аломати китобат ишора ёфтааст.

Дар забони тоҷикӣ алокаи ҳамаи хели ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла метавонанд бе пайвандак ба воситаи инто-

натсия ба вучуд ояд, вале дар нутки хаттӣ онҳо бо аломатҳои китобат аз ҳам ҷудо карда мешаванд.

148. *Хели ҷумлаҳои пайрави ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандакро аз мисолҳои зерин муайян карда, пайвандакҳои тобеҷунандаи мувофиқро гузоред.*

1. Поезд дар вақташ наёмад, якуним соат интизорӣ кашидан лозим шуд (С.У.).

2. Барфи тар меборид, мусофирон ҳама дар бинои истгоҳ ҷамъ шуда буданд (С.У.).

3. Сержантро ман дида натавонистам, вай хатро ба дастӣ ҳамсоязан дода рафтааст (С.У.).

4. Фирӯза сарпушро бардошт, ба рӯи ҳавли бӯи хуши ши палав паҳн шуда рафт (Ҷ.И.).

5. Ту Миракро ба хонашон гусел кун, шаб торик шуда монд (Ҷ.И.).

149. *Мисолҳои зеринро навишта, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеҷро ҷудо карда, пайвандакҳои пайвасткунандаю тобеҷунандаи мувофиқро гузоред.*

1. Зиндагӣ бо ман талх аст, ман аз ҳамин зиндагӣ ҳам шод ҳастам: охир, ҳеҷ набошад, зафарҳои ватанам, несту нобуд шудани душманони вайро дида метавонам-ку! (С.У.).

2. Фирӯза дарун – дарунашро меҳӯрд, хобу хӯр ба вай ҳаром шудааст (Ҷ.И.).

3. Хайдарқул сабзӣ наргисӣ мекард, Фирӯза биринч тоза мекард (Ҷ.И.).

4. Ман гуфтам, раис ин корро ба ҳуди вай супорид (Ҷ.И.).

5. Вай дар ин бора ба модараш шикоят карда буд, модараш ӯро тасаллиӣ дода гуфта буд (Ҷ.И.).

6. Гоҳо бегоҳӣ дар ҳаво абрҳои сиёҳи боронӣ ҷамъ мешуданд, барқ ҳар замон дунёро равшан мекард, осмон гулдуррос мезад, баъд шатар-шутур чакраҳои калон – калони борон ба болои шаҳр меборид (Ҷ.И.).

7. Ҳамроҳхон берун баромад, Анбархола ба газета чашм дӯхт (Ҷ.И.).

8. Ман ба Боку телефон мекунам, ба ту ёрӣ мерасонанд (Ҷ.И.).

9. Дари бахти ту ҳам кушода мешуд, ман ба муроду мақсадам мерасидам (Ҷ.И.).

10. Ман ҳозир мефармоям, фойтун тайёр мешавад, шуморо ба хона бурда мемонад (Ҷ.И.).

39. Аломатҳои китобат дар ҷумлаи мураккаби бепайвандак

Дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак алокаи маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо дар навишт ба воситаи аломатҳои китобатӣ ифода карда мешавад.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби бепайвандак (хоҳ ҷумлаи мураккаби пайваст бошад, хоҳ тобеъ) бо чунин аломатҳои китобат ҷудою таъкид карда мешаванд:

1. Ҳар як ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи аломати вергул ҷудо карда мешавад. Мисол: Моҳи феврал буд, аз ҳаво борони барфрезадор меборид, гоҳ аз ҳар тараф бодҳои саҳт ва тунд мевазиданд (С.А.).

2. Ҷумлаҳои соддаи таркиби чунин хели ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак микдоран зиёд бошанд, байни онҳо ҳам аломати вергул, ҳам нуктавергул гузошта мешавад: Ҳаво соф буд, осмон ба ранги нилобии беғубор медурахшид; офтоб паҳн шуда тамоман ёбонро дар нури пурасрори худ ғарқ карда буд (Ҷ.И.).

3. Агар ҷумлаи баъдӣ сабаби амали ҷумлаи аввалро фаҳмонад, ё ин ки мазмуни онро шарҳу эзоҳ диҳад ва ё пурра намояд, байни он ҳиссаҳо аломати баён (ду нукта) гузошта мешавад. Мисол: Баъд вазъияти ҷисмонииш ҳам дигар шудан гирифт: ӯ рӯз аз рӯз аз гӯшт мефуромад,

лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи холӣ монандӣ пайдо мекард (С.А.).

4. Аломати китобати тире дар чумлаи мураккаби бепайвандак дар мавридҳое гузошта мешавад, ки байни чумлаҳои таркиби он муносибати шартию замонӣ, ҳилофу натиҷа бошад. Мисол: Дарро задам – девор кафид (Зарбулмасал). Аз гунчишк тарсӣ – арзан макор (Зарбулмасал).

150. *Чумлаҳои зеринро хонед ва сабаби гузошта шудани аломатҳои китобатии онҳоро фаҳмонед.*

1. Зайнаб ба конверт нигоҳ кард: дар зери он адреси кадом як госпитали Тошканд нишон дода шуда буд, фирис-тонандаи мактуб номи худро нанавишта буд (С.У.).

2. Рандаи вақт ёди Ҷӯрабекро аз сафҳои хотири вай ханӯз тарошида тамом накардааст; фақат ёддоштҳои ширину талх дар хилваткадаҳои дилаш пинҳонанд (С.У.).

3. Дар ин вақт трамвай омад, дугонаҳо ба он нишаста, баъд аз чоряк соат ба хонаи Лиза расиданд (С.У.).

4. Майдони Регистонро шинохтан мумкин набуд – он ба як шаҳри афсонавӣ табдил ёфта буд (Ҷ.И.).

5. Пагоҳ баъд аз пешин поезди почта ҳаст, ман имрӯз ба Когон телефон мекунам, ду билети классӣ якумро навишта мемонанд, мо ҳам бо хотири чамъ баромада меравем (Ҷ.И.).

151. *Аз матни зерин чумлаҳои мураккаби бепайвандакро ёбед ва дар онҳо пайвандакҳои мувофиқро гузошта, пайвасти тобеъ будани онҳоро муайян кунед.*

Чунон ҷанги саҳт шуд, ки мондан гир! – гуфт ба пурсиши Мирак язнааш.

Чор шабу чор рӯз аз хона баромадан ҳам хавфнок буду дар хона нишастан ҳам.

Одамҳои таҳхона доштагӣ ба таҳхона ҷо шуданд, ҳавличаи мо на таҳхона дорад на болохона, бинобар он мо таваккал карда нишастан гирифтем. Бойҳо, давлатмандҳо ва амалдорҳо дар рӯзи сеюми ҷанг тиллою

олотҳояшонро қисман гӯр карда, қисман бо худашон бардошта, аз шаҳр гурехта, ба боғот ва чоҳои беруни шаҳриашон рафтанд. Мо ба кучо мерафтем? Ба тарафи қишлоқи шумо, ба Когон, рафтан ҳеҷ мумкин набуд, ҷанг дар ҳамон сӯ буд. Бинобар он, ҳарчи шавад, шудан гирад, гуфта, бепарво нишастан гирифтем... Аз осмон тир меборид, ҳама ҷо аз кӯрғошиммайда пур шуда рафт. Арқ месӯхт, растаҳо месӯхтанд... Хайрият, ба тарафи мо тири тӯп наомад, ин тараф хотирчамътар буд.

Камбағал будани шуморо медонистааст дия! – гуфта монд Мирак нимчиддию нимҳазл (Ҷ.И.).

152. Аз мисолҳои зерин аввал ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, баъд ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандакро навишта, пайвандакҳои мувофиқро гузоред. Гӯед, ки дар байни ҷумлаҳои соддаи, таркиби онҳо, кадом муносибатҳои маъноӣ ифода ёфтааст?

1. Ду ҷақрим дуртар аз мо ҷанг мерафт, милтиқу пулемёт ғазал меҳонд.

2. Абдулҳафиз гуфта дод: падарам вафот кардаанд, модарам аз Бойсун ба Бухоро омадаанд, аҳволашон бад будааст, бекаси ва нодорамӣ он касро ҳам ба бистари беморӣ партофтааст.

3. Ман шамшер занам, ту шамшер бардор, ман айш кунам, ту дурдахори ман мешавӣ.

4. Занаш бебача, бева мешавад, хонаю ҷояш бесоҳиб менамояд.

5. Деҳқон нархро надонад, бозор арзон мешавад.

6. Дар кӯчаҳо равандагон хеле кам менамуданд, гашти рӯз буд, гармии ҳаво хеле паст фурумада, кӯчаҳо соя шуда буданд.

7. Ризқу рӯзиро худо мерасонад, бачаҳо калон шуда, ҷою мақоми худашонро ёфтанд.

8. Шаб торик шуда буд, аз ҳаво барф меборид.

9. Аспи сафеди шӯхи вай бозикунон по мекуфт, чашмонаш аз камоли хурсандӣ барқ мепошиданд.

10. Тору гижжаку наю танбӯр менолиданд, дойра чӯр мешуд, оҳанги шӯх рӯҳи занонро боло бардошта, ба ҳавлию хона як фараҳ ва сурури беҳад овард (Ҷ.И.).

40. Усули таҳлили чумлаи мураккаб

Таҳлили чумлаи мураккаб дар асоси чунин нақшаи умумӣ сурат мегирад:

1. Ифоданок чумларо хонда, ба мазмуни умумии чумла, сарфаҳм рафта, пайвандакдор ё бепайвандак, пайваст ё тобеъ будани онро майян кардан;

2. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасту тобеъро чудо карда тавонистан;

3. Агар чумлаи мураккаби пайваст бошад, муносибати маъноӣ ва грамматикӣи чумлаҳои соддаи таркиби онро, агар чумлаи мураккаби тобеъ бошад, муносибати чумлаи пайраву сарчумларо муайян кардан;

Дар чумлаи мураккаби пайваст, пеш аз ҳама, таркиби онро бояд аниқ кард. Таркиби чумлаи мураккаби пайваст имкон дорад, ки аз ду чумлаи содда иборат бошад ё аз якчанд чумлаи содда ташкил ёфта бошад. Пас аз муайян намудани таркиби чумлаи мураккаби пайваст зарур аст, ки воситаҳои алоқа, сахми онҳо шарҳ дода шавад.

4. Агар чумлаи мураккаби тобеъ бошад, аввалан, муайян намудани сарчумла ва чумлаи пайрав аҳамияти зарурӣ дорад. Сипас, бояд маълум намуд, ки чумлаи пайрав кадом хели чумлаи пайрав аст ва он бар эзоҳи ягон аъзои сарчумла омадааст ё тамоми сарчумларо эзоҳ додааст. Пас аз ин воситаҳои алоқаи чумлаи пайравро бо сарчумла (пайвандакҳо, интонатсия, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷои чумлаи пайрав) ва аломатҳои китобатро дар он шарҳ дода тавонистан, чумлаи пайравро бо ибораи мувофиқ баргардонда, хусусияти синонимӣ доштани чумлаи пайраву ибораро таъкид кардан зарур аст.

5. Чумлаи таҳлилшаванда агар мураккаби тобеи сертаркиб бошад, дар таркиби он ҳар кадоме аз чумлаҳои пай-

равро ҷудо карда, хели ҷумлаҳои пайрав, воситаҳои алоқои онҳоро муайян намуда, чида, ҳархела (ғайричида) ва ё дараҷа будани онҳо эзоҳ дода мешавад.

6. Агар ҷумла мураккаби омехта бошад, аввал муносибати грамматикии ҷумлаҳои соддаи баробарҳукуки таркиби онро муайян намуда, сипас муносибати ҷумлаҳои соддаи баробарҳукукро бо ҷумлаҳои пайрав нишон додан зарур аст.

7. Нақшаи ҳар як ҷумлаи мураккаби таҳлилшударо амалан бо ёрии аломатҳои шартӣ нишон бояд дод.

НАМУНАИ ТАҲЛИЛ

1. Анборҳои бой аз ғалла пур буду ғаллакор нони шикамсерӣ намехӯрд (Р.Ҷ.).

Ин ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор аст. Дар таркиби он ду ҷумлаи содда омадааст. Ҷумлаи соддаи якум «Анборҳои бой аз ғалла пур буд», ҷумлаи соддаи дуюм «Ғаллакор нони шикамсерӣ намехӯрд».

Асоси грамматикии ҷумлаи якум – «Анборҳо пур буд», ва асоси грамматикии ҷумлаи дуюм – «Ғаллакор намехӯрд» мебошад. Ҳар ду ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст дутаркибаанд.

Муносибати маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ин ҷумлаи мураккаби пайваст қиёсӣ – ҳилофӣ аст. Ҷумлаҳои содда бо ёрии пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами «у» ба ҳам алоқаманд шудаанд. Пайвандаки «у» дар ин ҷумла чун муродифи пайвандакҳои пайвасткунандаи ҳилофии «аммо», «вале», «лекин» хизмат кардааст.

Бо ёрии аломатҳои шартӣ ҷумлаи таҳлил шуда чунин ишора карда мешавад:

——— ~~~ ——— ——— у ——— ——— ~~~ ———

2. Гулбӣбӣ гунчае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам ҳазонро (С. А.).

Мисоли таҳлилшаванда чумлаи мураккаби тобеи пайвандакдор аст. Ин чумлаи мураккаби тобеъ аз сарчумлаи «Гулбӣбӣ гунчае буд» ва чумлаи пайрави «ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам хазонро» иборат мебошад. Чумлаи пайрав муайянкунанда буда, бар эзоҳи хабари номии сарчумла, ки бо исми «гунча» ифода ёфтааст, омадааст. Чумлаи пайрав бо ёрии воситаҳои зерин ба сарчумла алоқаманд шудааст:

1) пайвандаки «ки» ; 2) морфемаи –е;

Бо ёрии аломатҳои шартӣ чумлаи мазкур чунин ишора мешавад: _____ + е, ~~~~~

Чумлаи пайрави муайянкунанда аксар муродифи иборати сифати феълӣ мебошад. Чунончи, чумлаи мураккаби мазкурро бо чумлаи содда бармегардонем, ки дар натиҷа ба ҷои чумлаи пайрави муайянкунанда иборати сифати феълӣ пайдо мешавад. Гулбӣбӣ гунчаи дар як лаҳза ҳам баҳору ҳам хазондида буд.

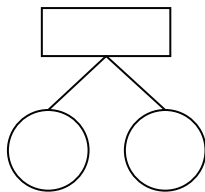
Бо ёрии аломатҳои шартӣ нақшаи чумлаи соддаи мазкурро нишон диҳем, ин тавр мешавад:

_____ = = = ~~~~~

3. Агар шаш моҳ барфу борон борад, зимистон зимистониаширо кунад, дар он вақт деҳқон аз замин ҳосил гирифта метавонад (С.А.).

Ин чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб аст, ки аз се чумлаи содда: як сарчумла ва ду чумлаи пайрави чидаи шартӣ таркиб ёфтааст. Чумлаҳои пайрав ба як савол ҷавоб шуда, барои адои як вазифаи синтаксисӣ омадаанд. Ҳар ду чумлаи пайрави чида ба сарчумла бо ёрии пайвандаки «агар» тобеъ шудаанд. Хабарҳои чумлаҳои пайрави чида чун қоида ба шакли аорист (замони ҳозира – ояндаи сиғаи шартӣ - хоҳишмандӣ) ифода шудаанд. Чумлаҳои пайрав пеш аз сарчумла ҷой гирифтаанд, ки ин ҷои муқаррарии чумлаи пайрави шарт аст. Чумлаҳои пайрав бо мундариҷаи умумии сарчумла алоқаманд мебошанд. Байни чумлаҳои пайрав алоқаи пайвастида мешавад.

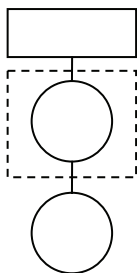
Ин чумла дар шакли нақша чунин тасвир карда мешавад:

4. Дар воқеъ, бой аз куҷо медонист, ки Восеъ дар кӯҳистон, дар байни одамони соддаи софдиле калон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ, муттаҳамиро намедонанд (С.У.).

Ин чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб аст, ки аз се чумлаи содда иборат аст. Чумлаи якум «Дар воқеъ, бой аз куҷо медонист» сарчумла буда, чумлаи дуюм «ки Восеъ дар кӯҳистон, дар байни одамони соддаи софдиле калон шудааст» чумлаи пайрави пуркунанда буда, ба сарчумла тобеъ шудааст ва пайрави дараҷаи якум мебошад. Чумлаи сеюм «ки дуздӣ, қаллобӣ, муттаҳамиро намедонанд» чумлаи пайрави муайянкунанда аст ва пайрави дараҷаи дуюм аст. Чумлаи пайрав хусусияту аломати исми чумлаи пайрави пуркунанда – калимаи «одамон»-ро шарҳ додааст. Чумлаи пайрави пуркунанда, аз як тараф, дар нисбати сарчумла чумлаи пайрав бошад, дар муносибат бо чумлаи пайрави муайянкунанда вазифаи сарчумларо адо кардааст.

Дар шакли нақша ин чумла ин тавр мешавад:

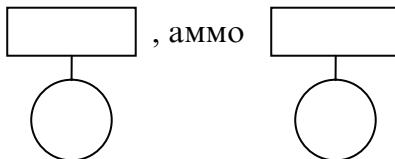

5. Ҳар ду ҳам нағз ҳис мекарданд, ки хомӯширо барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кадоми онҳо ҷуръат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунад (П.Т.).

Ин ҷумлаи мураккаби омехта аст, ки аз чаҳор ҷумлаи содда таркиб ёфтааст. Дар байни ҷумлаи соддаи якум ва сеюм алокаи пайваст буда, воситаи алоқа пайвандаки «аммо» мебошад. Байни ҷумлаи якуму дуюм ва сеюму чаҳорум алокаи тобеъ дида мешавад, ки воситаи алокаи онҳо пайвандаки «ки» аст. Яъне дар ин ҷумлаи мураккаб ду навъи алоқа мушоҳида мешавад, ки ҳар ду алоқа асосӣ аст. Ин хели ҷумлаҳои мураккабро ҷумлаҳои мураккаби омехта меноманд.

Ҷумлаи мураккаби омехтаи мазкур дар натиҷаи омезиши ду навъи ҷумлаи мураккаб – ҷумлаи мураккаби пайваст ва тобеъ таркиб ёфтааст. Агар онро ба ҳиссаҳо ҷудо кунем, як ҷумлаи мураккаби пайваст ва ду ҷумлаи мураккаби тобеъ пайдо мешавад.

Дар шакли нақша ин ҷумла чунин аст:

Ҳангоми таҳлили синтаксисии ҷумлаҳои мураккаб мавқеи гузориши аломатҳои китобат, ролу вазифаи онҳоро низ шарҳ додан зарур аст.

Ин усули таҳлили ҷумлаҳои мураккаб барои аз худ намулдани хусусиятҳои маъноӣю шаклии ҷумлаҳои мураккаб ёрӣ хоҳад расонд.

153. *Ин ҳикояро хонда, мазмунашро нақл кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ҷудо намуда, таҳлил кунед:*

Овардаанд, ки шахсе гурбае дошт ва ҳар рӯз ба вай он миқдор гӯшт, ки оташи гуруснагии ӯро фурӯ нишонда таванад, муқаррар карда буд. Аммо гурба аз гурусначашмӣ ба ин миқдор қаноат намекард. Рӯзе аз пеши кабӯтархона

мегузашт ва аз садои диловези кабӯтарон иштиҳои гурба дар ҳаракат омада, худро ба он кабӯтархона афканд.¹ Посбони кабӯтархона гурбаро дастгир карда кушт ва ба пӯсташ коҳ ҷой карда, ба болои кабӯтархона овехта монд. Иттифоқо гузари соҳибаш ба он ҷой афтод, гурбаи худро дар он ҳол дида гуфт:

– Эй шӯхчаши ҳарис, агар ба он қадар гӯшт, ки ба ту мерасид, қаноат мекардӣ, пӯсти туро намекашиданд (Ҳусайн Воизи Кошифӣ).

41. Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда

Нутқи шахси дигарро ду ҳел нақл кардан мумкин аст: айнан ва мазмунан.

Нутқи айнан нақлшуда

Агар гӯянда ё нависанда нутқи шахси дигарро бо тамоми хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва интонатсионӣ, бе тағири вожаю ибораҳо аз номи соҳиби нутқ нақл кунад, он нутқи айнан нақлшуда номида мешавад.

Нутқи айнан нақлшуда гоҳо мустақил ва баъзан бо нутқи муаллиф (сухани гӯяндаю нависанда ё ровӣ) дар як таркиби мураккаб алоқаи мустаҳками маъноӣ пайдо карда, онро пурра мекунад ё шарҳу эзоҳ медиҳад.

Дар ҳама ҳолат нутқи айнан нақлшуда аз нутқи муаллиф ҷудо карда мешавад:

Академик Б.Ғафуров гуфтааст: «Ташаккули халқи тоҷик аллақай дар нимаи асрҳои IX-X анҷом ёфт... дар нимаи аввали асри XI истилоҳи тоҷик номи он халқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон ташаккул ёфт» (Б.Ғ.).

Як хусусияти нутқи айнан нақлшуда дар ин аст, ки дар он унсурҳои луғавӣ забони зинда: вожаҳои гӯиши

---

¹. Афкандан – афгандан – андохтан, партофтан.

мардумӣ, воҳидҳои фразеологӣ, калимаҳои модалӣ, хиссачаҳо, нидоҳо ва зарбулмасалу мақолҳо ба таври фаровон истифода мешаванд.

Мисол: - Хайр, писарам, худат медонӣ. Роҳат кушода шавад, Худои Карим дар паноҳаш нигоҳ дорад, - ҳамин барои ман давлати калон (С.Т.).

Аломатҳои китобат дар нутқи айнан нақлшуда

1. Нутқи айнан нақлшуда дар нохунак гирифта мешавад: Сафар аз рӯи ҳавлӣ ба тарафи меҳмонхона рӯ оварда гуфт: «Ақои Олим, ҷои ин ҳоин меҳмонхонаи дигар аст...» (Ф.Н.).

2. Агар нутқи айнан нақлшуда пас аз сухани муаллиф омада бошад, пас аз сухани муаллиф ду нуқта (аломати баён) гузошта шуда, нутқи айнан нақлшуда дар нохунак гирифта мешавад: Падарам ҳам як рӯз оҳ кашида, ба модарам гуфт: «Лаънат ба ғарибӣ. Аз хирвори тиллоӣ ғарибӣ-ҳоки ватан беҳтар» (Р.Ҷ.).

3. Агар нутқи айнан нақлшуда пеш аз сухани нақлқунанда (муаллиф) ояд, пас аз он вергул ва пеш аз нутқи айнан нақлшуда тире гузошта мешавад: «Аз лой гу-рехта ба лойдон афтодам», - оҳ кашид Ҳочӣ (Р.Ҷ.).

4. Агар нутқи айнан нақлшуда саволӣ ё хитобӣ бошад, пас ба ҷои вергул аломати савол ё хитоб гузошта шуда, дар нохунак гирифта мешавад: «Дадаш, нигоҳ карда мешинем-мӣ?» - гуфта ба гап даромад (Ҳ.К.).

5. Баъзан сухани нақлқунанда дар байни нутқи айнан нақлшуда меояд, ки он аз ду тараф бо вергулу тире аз нутқи айнан нақлшуда ҷудо карда мешавад: «Андак истед,- гуфт Нуралӣ,- ҳозир масъаларо маълум мекунем» (С.У.).

6. Ҳолатҳои низ мушоҳида мешавад, ки дар ҷои бурида шудаи нутқи айнан нақлшуда аломати савол ё хитоб гузошта мешавад: «Ҳеч кас надарояд! – гуфт Ҳамроҳхон саҳт карда. Ва ба ҳеч кас раво ҳам намебинам!» (Ҷ.И.).

7. Дар диалог, ки бештар дар адабиёти бадеӣ во меҳӯрад, пеш аз нутқи ҳар як шахс аломати тире гузошта

мешавад. Дар ин ҳолат нутқи айнан нақлшуда бе нохунак ва бо ҳарфи калон навишта мешавад.

– Ёдгор Қобилов ҳаст?

– Ҳа, омадам.- аз берун як одам овоз дод.

– Аз даромадгоҳ омадам, равам ё истам?

– Равед!

– Хуб

– Камол?

– Аз ҳама пеш ман омада будам.

– Боракалло!

– Бӯрибой Азимов!

– Аз кучо омадӣ?

– Аз ҳавлӣ.

– Хайрият ки, - гуфт яке, дар роҳ аз сояат натарсидӣ?

(Р.Ҷ.).

Нутқи мазмунан нақлшуда

Нақлкунанда (гӯянда ва ё нависанда) нутқи каси дигарро бо тағиротҳои чузбӣ, мазмунан низ оварда метавонад. Дар ин ҳолат одатан нидою мухотаб, ҳиссаҷаю воҳидҳои туфайлӣ, истисноӣ партофта мешаванд. Агар ин воҳидҳои ихтисор қарда нашаванд, нутқи айнан нақлшударо ба мазмунан нақлшуда баргардондан хеле душвор ва баъзан номумкин аст.

Аксар вақт нутқи айнан нақлшударо бедушворӣ ба нутқи мазмунан нақлшуда баргардонидан мумкин аст. Дар ин ҳолат бояд мазмуне, ки муаллифи нутқи айнан дар назар дорад, нигоҳ дошта шавад.

1. Агар нутқи айнан нақлшуда дар қолаби ҷумлаи содда бошад, ҳангоми баргардондани он ба нутқи мазмунан нақлшуда ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳосил мешавад.

Муқоиса кунед:

Айнан нақлшуда:
- Доништа қор қун, доништа! -
гуфт Ҳайдарқул (Ҷ.И.).
«Хона гармтар-қу!» - мегӯед
шумо (П.Т.).

Мазмунан нақлшуда:
Ҳайдарқул гуфт, ки доништа
қор қунам, доништа!
Шумо мегӯед, ки хона гарм-
тар-қу.

2. Агар нутқи айнан нақлшуда дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ бошад, ҳангоми баргардонидани он ба нутқи мазмунан нақлшуда калимаи «гуфта» чун воситаи алоқабандии ҳиссаҳои ҷумла илова карда мешавад.

Муқоиса кунед:

Муаллим таъкид кард, ки «пагоҳ маҳфили шеърхонӣ мешавад».

Рафиқам аз ман пурсид: «Кадом китобҳои бадеиро хондӣ?»

Муаллим пагоҳ маҳфили шеърхонӣ мешавад гуфта таъкид кард.

Рафиқам аз ман кадом китобҳои бадеиро хондӣ гуфта пурсид.

154. *Аз ҷумлаҳои зерин нутқи айнан нақлшуда ва сухани ровиро ҷудо карда, онҳоро шарҳ диҳед. Вазифаи сухани ровиро фаҳмонед.*

Мироб гуфт: «Дар колхозамон ҳам азиз ҳастем, агар азиз намешудем, дар айнаи ҷӯшиши кор ҳамаи вазниниро ба ҳудашон гирифта, моро ба курорт роҳӣ намекарданд» (Ҷ.И.); 2. «Гулхан забон дорад»- пурсидам ман, аз ҳикояти бобоям дар тааҷҷуб монда.

«Набошад чӣ? – гуфт ӯ бо лабханд. Дар ин дунёи кӯҳан, барача, ҳар як санг, ҳар як дарахт, ҳар як гулу гиёҳ – ҳама, ҳама чиз забон дорад» (С.Т.); 3. «Ман,- гуфт Темурмалик, - аз он вақт боз ки ҷанг сар шудааст, ҳеҷ гоҳ зану фарзанди худро аз аҳли хонаводаи дигарон фарқ кунонда, барои онҳо ғамхории ҷудогона накардаам» (С.А.); 4. «Оҳ, акнун ҳеҷ намебинам!» - фикри баде ба майнааш омада ҳамчун тир мерасид (П.Т.); 5. «Аз ду тараф чӣ қадар одамон кушта шуданд,- мегуфт дар дил Усмон Азиз, аз ёли зебои сиёҳмушкинаш, ки сабук пой мемонд, ҷашм нақанда» (С.Т.); 6. «Бачаи бебок, дасткушодӣ ҳам соату маврид дорад. Аввал асбобу анҷоми хона, хӯрду хӯрок, сару либоси аҳли оиларо таъмин бикун. Ошнобозӣ намегурезад. О, нонат, ки аз рӯи китобу мактаб аст, мисли дигарҳо курсиву чорпоё бихар, хонаро ҷунон ба тартиб биёр, ки бинанда ҳавас хӯрад», вақти ба деҳа рафтаниаш гуфта буд ӯ (А.С.).

42. Аломатҳои китобат

Аҳамияти аломатҳои китобат дар нутқи хатӣ

Дар нутқи шифоҳӣ гӯянда барои фаҳмонидани мазмуну матлаби худ имкониятҳои зиёде дорад. Аз ҷумла тартибу низом ва суръати нутқ, истҳо (пауза), оҳанги овоз, ҳаракатҳои дасту абру, қиёфа ва ғ. дар нутқи шифоҳӣ аҳамияти муҳим доранд.

Дар нутқи хатӣ ҳамаи ин бо воситаи аломатҳои китобат сурат мегиранд. Аломатҳои китобат ба ҳиссаҳо ҷудо шудани нутқи мо, муносибату тартиби байни онҳоро мефаҳмонанд. Аз ин рӯ донишмандони аломатҳои китобат ва риояи онҳо дар нигоҳиш яке аз фазилятҳои шахси босавод маҳсуб меёбад.

Мазмуни матне, ки дар он аломатҳои китобат дурусту бонавҷе гузошта шудааст, ба хонанда бештар фаҳмо мебошад. Аломатҳои китобат порчаҳои ҷудогонаи матнро аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа равшану возеҳ мекунад. Масалан, аломати нуқта, савол, хитоб ба итмомрасии ҷумлаи ҳикоягӣ, саволӣ ва хитобиро мефаҳмонад. Аломати дунуқта нишон медиҳад, ки ҳиссаи пас аз он меомадагӣ матлаби пешро шарҳу эзоҳ медиҳад.

Аломатҳои китобат дар забони тоҷикӣ аз инҳо иборатанд:

Нуқта (.)

Аломати нуқта дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Дар охири ҷумлаи ҳикоягӣ, ки бо оҳанги нарму ором талаффуз мегардад.

Мисол: Дар пешгоҳаш як чархи бисёр калони пӯлодин дар гардиш аст (С.А.).

2. Ғоҳ ҷумлаи алоҳида бо пайвандакҳои пайваस्तкунандаи ва, аммо, лекин, вале шурӯъ мешавад. Дар ин гуна мавридҳо низ пеш аз ин пайвандакҳо аломати нуқта гузошта мешавад: Ва эҳтимол вай – Таманно, дар Дизак раиси ҷамоаро сари вақт ёфта, ҳоло ба Нилӯ баргашт

(С.Т.). Дар зиндагӣ ҳар кас бахт мечӯяд. Лекин бахт ба касе даст медиҳад, ки саъй кунад (Б.Н.); Лекин, гап байни худамон, ман аз он мартаба он қадар хурсанд набудам (Р.Қ.); Аммо аз он ҷо одами тарбузаш аз бағалаш афтидагӣ барин дасти ҳолӣ омад (Б.О.).

3. Дар охири ҷумлаҳои амриё, ки бо оҳанги талабу хоҳиш, орзую умед, илтимосу илтиҷо гуфта шудаанд: Канӣ, марҳамат кунед (П.Т.).

4. Дар охири калимаҳои ихтисор кардашуда ба ҷои ҳиссаи ихтисор шуда: ва ҳ. (ва ҳоказо), ш. (шаҳри), ҷ. (ҷилди), сах. (саҳифа).

Аломати савол (?)

Аломати савол дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Дар охири ҷумлае, ки дорои пурсиш ва савол аст.

Шумо дар синфи чандум мехонед?

Дар синфи шумо аълоҳонҳо бисёранд?

2. Дар охири ҷонишинҳои саволӣ:

Бахтиёр гуфт, ки фардо ба мактаб омада наметавонад.

Муаллим аз ӯ пурсид:

- Чаро?

3. Дар охири ҷумлаҳои, ки гӯянда тасдиқи фикри худро ба воситаи савол аз шунаванда фаҳмидан мехоҳад: Магар ман меҳнат накардаам? (Ҷ.И.).

4. Дар охири ҷумлаҳои саволии риторикӣ (ҷумлаи саволие, ки ҷавоб талаб намекунад): Магар, ҳамин ҳам кор аст? (П.Т.).

Аломати хитоб (!)

Аломати хитоб дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Дар охири ҷумлаи хитобӣ: Чи андоза зебо, дилрабо-янд онҳо, Олимҷон ако! (Ф.Н.). Зиндаю поянда бод Ватани зебои мо! Хизмат дар артиши миллии шараф аст!

Бӯи хуш медамад, баҳор, баҳор!

Зуд биштоб, эй баҳори кор! (П.С.)

2. Дар охири чумлаи амриё, ки бо оҳанги хитоб ифода мешавад: Бирав, аз хонаи Одина хабар гир! (С.А.).

Далери ман, сазовори падар бош,

Чу шамшери падар соҳибзафар бош! (М.Т.).

3. Дар охири чумлаҳое, ки дорои нидоҳои хайрат, таассуф, шодӣ, андӯх мебошанд. Во, балам! Во, Одинаҷонам! Во, чашму чароғам! Во, қуввати дилам! (С.А.)

- О, Гуландом, туй! (П.Т.).

Аломати сенукта (...)

Аломати сенукта ё бисёрнукта дар чунин мавридҳо гузошта мешавад:

1. Нутқе, ки гӯянда бо ягон сабабе давоми онро ба итмом нарасонидааст, дар навишт бо аломати сенукта ишора карда мешавад: -Наход, гӯед шишта будем, ки ... (П.Т.). «Эҳ! Таклифи Соҳиб амакро ба Сергей гуфтани будаму... Хайр, бо телефон мегӯям» (П.Т.).

2. Иқтибос ва асноде, ки барои тақвияти фикр гӯянда ё нависанда аз касе ё сарчашмае меорад, агар он нотаом ё ихтисор карда шавад, дар аввал, байн ё охири он, яъне ҷое, ки ихтисор карда шудааст, се нукта гузошта мешавад: «Агар сарчумла дар таркиби худ калимаи нисбӣ дошта бошад, ба чумлаи пайрав... эҳтиёҷ пайдо мекунад...» (Луғати терминҳои забоншиносӣ).

Аломати вергул (,)

Аломати вергул дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Барои ҷудо кардани аъзоҳои ҷиддаи чумла: Киштии **кинчит, лубиё, нахӯд, мош, харбуза, тарбуз**, хусусан шолӣ зинат бар зинати ин майдони сабзу хуррамро меафзуданд (С.А.); Дахмардаҳо бо зану фарзандонашон дар тан сарулибоси нав **харсавор, аспсавор, доиразанону сурудхонон** аз талу тепаҳои атроф меамиданд (А.С.).

2. Барои ҷудо кардани аъзоҳои истисноии чумла: Ин деҳа тобеи райони Ғичдувон буда, як фарсах - **8 километр**,

дуртар аз маркази район воқеъ аст (С.А.): Дар назди тиреза, **дар сари мизи корӣ**, марде менишаст (Ҷ.И.).

3. Барои чудо кардани калима, таркиб ва ибораҳои туфайлӣ:

Хушбахтона, ҳариф ба як нуктаи сусти ман пай набурда буд (С.А.); Имсол, **ба назарам**, баҳор хеле серборон омад (Ҷ. И.); **Хулосаи калом**, Одина ба умедвории бисёре дубора ба завод даромад (С.А.).

4. Барои чудо кардани мухотаб: **Раҳмат, дӯсти азизам**, ҳазор бор раҳмат (Р.Ҷ.).

Биёед, **эй рафиқон**, дарс хонем,
Ба бекорию нодонӣ намонем (С.А.).

5. Барои чудо кардани аъзоҳои такрори ҷумла:
Фазлу ҳунарам Ватан **туӣ, ту**,
Сози зафарам Ватан **туӣ, ту** (М.Т.).

6. Барои чудо кардани ҳиссачаҳои тасдиқию инкорӣ:

Не, намедонем, ки ӯ меравад (Р.Ҷ.);
Ха, шуморо мешиносам (Ҷ.И.).

7. Барои чудо кардани нидоҳои гуногун: **Ох**, ту магар Гулнор нестӣ?! – гуфта як қад парид зани жӯлидамӯ (С.А.); «**Ҷӯху**, инҳо ҳамон мӯъминони пок ва мусулмонони ҳолиси ростгӯи муқаррарӣ –ку», - гуфт худ ба худ қозикалон зери лаб ғур – ғурқунон (С.А.).

8. Барои чудо кардани ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак: Офтоб тамоман фуру рафт, сояҳои ғафси кӯҳсор чун пардаҳои шаби тор давраи пеши маро фаро гирифт, ман мадхушона ба ҳаёл фуру рафтам (С.А.).

9. Барои чудо кардани ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳилофӣ пайвандакдор: Ҳанӯз офтоб дар паси кӯҳҳои сурхоб паноҳ буд, лекин дар он тараф осмон равшан гашта буд. (Ҷ.И.).

10. Барои чудо кардани ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти ҷудой: Дарахтон кайҳо

баргҳошонро партофта, шоҳу танаҳошонро гоҳ борон шуста мегузашт, гоҳ барф пахш мекард (П.Т.); Ё дар идо-ра касе набуд, ё телефон вайрон буд(Қ.И.).

11. Барои чудо кардани ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ: а) вақте ки ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла меояд: Ба қадре ки рӯзи тӯй наздик омада, хараҷот зиёд шудан мегирифт, қарзи вай ҳам зиёдтар мешуд (С.А.); б) вақте ки ҷумлаи пайрав дар байни сарҷумла меояд: Чакраҳое, ки аз чандин чунин чашмаҳо мечаканд, дар як ҷо ғун шуда ҷӯйчаи мусаффоеро ба ҳам мерасонанд (С.А.). в) вақте ки ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла меояд: Мо ҳама парвонаҳое будем, ки дар гирди шамъи фурузонии адабиёти тоҷик – устод С. Айни, давр мезадем (Р.Ҳ.).

12. Барои чудо кардани ҷумлаҳои пайрави ҷида, ғайриҷида ва дараҷа дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб: Офтоб – он офтобе, ки ҳар рӯз бо баромадани худ аз сари Одина ғаму андӯҳи шабонаро дур мекард, он офтобе, ки ҳар шаб бо фуру рафтани худ ба фуру рафтани Одина дар ғаму ғусса сабаб мешуд, имрӯз ба Одина таъсири ҷаппа мекард (С.А.).

13. Барои чудо кардани ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби омехта: Рӯзе аз рӯзҳои баҳорон кӯҳистон бо вазидани бодҳои баҳорӣ аз фаровонии сабзаи навҳез монанди дарёи пуроб мавҷ мезад, мавҷҳои сабзагиро танҳо харсангҳое, ки ҷо-ҷо аз камари кӯҳ барҷаста истода буданд, ҳалал мерасониданд (С.А.).

155. *Вазифаи аломати вергулро дар ҷумлаҳои зерин фаҳмонед.*

1. Хушбахтона, ҳариф ба ин нуқтаи сусти ман пай набурда буд (С. А.); 2. Албатта, соли оянда боз ҳам зиёдтар китоб ҷоп хоҳад шуд (С.А.); 3. Воқеан, аз сӯҳбати мо ба ҳуди шумо низ суде хоҳад расид (Ф.М.); 4. Майлаш, розӣ шуд Малик (П.Т.); 5. Албатта, духтар гуфтаи бойро бо шиддат рад карда, «маро аз ин палид ҳалос кунед» гуфта

ба домани падараш часпидааст (С.А.); 6. Ба ҳамин тариқ, кашфҳои зебо, бадост ва арзонтари ман талабгорони зиёд дошт (Р.Қ.); 7. Хиромон, зоҳиран, аз аввалин тоҷикдухтарони крандор аст (Ф.М.); 8. Ин, ба фикри ман, аз он ҷиҳат рӯй додааст, ки ин ду симои тавоноӣ рус танҳо дар ҷорҷӯбаи назми милли маҳдуд нашудаанд (М.Т.).

Нуктавергул (;)

Аломати нуктавергул дар охири ҳар фикри соддаи мустиқиле гузошта мешавад, ки он ба таркиби фикри мураккабтару муфассалтар дохил мешавад, аз ин рӯ аломати нуктавергул дар ҳолатҳои зерин гузошта мешавад:

1. Барои ҷудо кардани аъзоҳои ҷидаи тафсилии ҷумлае, ки пеш аз ин аъзоҳои тафсилии ё баъди онҳо аломати вергул гузошта шудааст:

Дар он юнучқазорҳо баррагони ширмаст озодона ҷарида, монанди мурғобҳои ба даруни оби зулол шино мекардагӣ сайр менамуданд; аз буттаҳои алаф бо дандонҳои садафини худ аз сари он охиस्ताк қанда мегиританд (С.А.).

2. Барои ҷудо кардани ҷумлаи мураккаби пайвасту тобеъ, ки дар таркиби матн дар як банди яклухти нахвӣ муттаҳид шудаанд:

Ҳамин ки офтоби ҷаҳонтоб баромада партави худро дар сари ҷаҳониён андохт, ба қатори ҳайвонот ва наботот гӯе ки ҳок ҳам аз ҳоби гарон сар бардошт; ба таъсири тобиши офтоб аввал шабнам бухор шуда ба ҳаво парид, пас аз он ҳок ҳам хушк ва сабук шуда бо расидани суми ғусфандон ба парвоз оғоз кард; вақте ки офтоб қадӣ найза баланд шуд, ҷанг ҳам рӯи ҳаво ва офтобро фаро гирифта, олабро сиёҳ ва торик кард, гӯе ки офтоб пас аз як соати баромадани худаш боз фуру рафт, лекин дар атрофи баромадгоҳи худ фуру рафт (С.А.).

Дунукта (:)

Аломати дунукта ё баён дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Барои ҷудо кардани ду ҷумлаи соддае, ки ҷумлаи соддаи дуум шарҳу эзоҳ ва тафсили ҷумлаи соддаи аввал аст:

Сагирахона як сагирахонаи интернатсионалӣ буд: дар он ҷо тоҷик, ўзбек, қазоқ ва туркман барин миллатҳои маҳаллӣ буданд (С.А.).

2. Баъд аз вохидҳои хулосакунонда, ки пас аз онҳо аъзоҳои ҷидаи ҷумла меоянд: Аз водиҳо то талу тепҳои Ҳисор киштзори боғот ба назар рангоранг: сабзу нилобӣ, норинҷию гулобӣ, зардҷаю пистокӣ менамуд (Ф.Н.).

3. Пеш аз нутқи айнан нақлшуда: Бача тааҷҷуб намуда пурсид: «Қишлоқро тамошо мекунӣ» (Ҷ.И.).

156. *Вазифаи аломати дунукта ва нуқтавергулро дар ин матн фаҳмонед.*

Дар мавзеи Хоҷа Балҷувони вилояти Балҷувон маҷлиси тантананок ба ҷудо шудааст, ғусфандонро кушта дегҳоро қатор карда, ошҳои гуногун пухта истодаанд. Дар як тараф қалоншавандагон мамлакат: боён, муллоён, эшон, саркардагон ва амалдорон дар ҳузури бародари вакили мухтор, ки баъди аз Бухоро рафтани ҳуди вакил ба ҷои ӯ ҷонишин шуда буд, дузону нишаста «таксиркашӣ» мекунанд. Дар тарафи дигар Сурайё афандӣ ба шарафи меҳмонон аскарҳои миллиро машқ дода, намоиш кунонда, тантанави ин маҷлиси таърихиро дуболо мекунанд.

Дар поёни зиёфат Давлатманд-бӣ, Абдулқайюм-бӣ ва Абдушукур, ки ин зиёфат ба шарафи он муҳайё шуда буд, бо ҷомаи зардор аспони рохвор ва нақдаҳои бисёр сарфароз гардиданд; дигар қалоншавандагон ҳам ҳар қадом ба қадри ҷоҳу мартабаи даври амирии худ, аз «давлати» ҷонишини вакили мухтор баҳравар шуданд; хулоса, ҳама шод ва ҳама миннатдор.

Танҳо дар гӯшае, дуртар аз маҷлиси зиёфат, дар ҷое, ки дар он ҷо аспони ҷонишини вакили мухторро баста буданд, Дохунда сари дупо ништа буд, ки аз ҷеҳрааш аломати нохушнудӣ хувайдо мегардид; ӯ ба наздикии ин маҷлис, ки овози «зинда бод!»- ҳо ва садои қарсақҳо ба осмон мепечид, гӯё ки ҳеҷ чизро наметодид ва намешунида бошад, пешонии худро ба сари зонуи худ ниҳода, дар олами хоб ва ҳаёл фуру рафта буд (С.А.).

Тире (–)

Аломати тире дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Дар байни мубтадо ва хабаре, ки бандаки хабарӣ ва феълҳои ёвар ифода наёфта бошанд: Душанбе – маркази Ҷумҳурии Тоҷикистон; Турсунзода – шоир. Ҳаво – соф (С.А.); Асоси кулли хушиҳои зиндагӣ – заҳмат (С.Т.).

2. Пас аз аъзоҳои ҷидае, ки баъд аз онҳо воҳидҳои ҳуло-сақунанда омадааст: Қасрҳо, кӯшкҳо, саройҳо, қорвон-саройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо – ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида буданд (С.А.).

3. Барои ҷудо кардани нутқи муаллиф (нақлқунанда) аз нутқи айнан нақлшуда. Мисол: «Наход ки шумо аз ман хафа шуда бошед?» – гуфт Ҳошим Қорвон (С.У.).

4. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи бепайванде, ки яке аз ҳиссаҳо шарт, замонро фаҳмонад, ё ин ки яке аз ҳиссаҳо ба дигаре муқобил гузошта шавад. Мисол: Меҳнат кунӣ – роҳат мебинӣ: Аз бад – касофат, аз нек – шарофат.

5. Дар байни калимаҳое, ки ба вазифаи ҳолшарҳқунанда омада, замонро макон, миқдору андозаро мефаҳмонанд:

Вай ба ин ҷо даҳ – понздаҳ рӯз пештар омада буд. Дар маҳфили дирӯза чил – панҷоҳ нафар талаба иштирок дошт.

6. Барои чудо кардани аъзои истисноӣ аз аъзои мукаррарӣ: Ҳомидхоча – хоҳарзодаи шавҳараш, бемордорӣ мекард (С.А.).

Дар муҳовара (диолог) пеш аз сухани ҳар як гӯянда аломати тире гузошта мешавад:

– Ба муҳочир шуда омаданатон ягон ҳафт – ҳашт сол шудагист?

– Ҳа, ҳашт соли рапа – расо (П.Т.)

157. Вазифа ва моҳияти аломати «тире»-ро дар ҷумлаҳои зерин шарҳ диҳед.

1. Ду понздаҳ – як сӣ (фолклор); 2. Омадан – бо иродат, рафтан – бо иҷозат (зарбулмасал); 3. Шаст – камоли мардист (фолклор); 4. Панҷум – Ашрафҷон ном сандуксоз буд (С.А.); 5. Ҳаво – соф (С.А.); 6. Ҳаво – тару тоза ва бисёр форам, сада, беда қадӣ ҷӯйбор – сабз, дарахтони бодому зардолу сап – сафед (С.У.); 7. Сафар кардан – ҷаҳон дидан (Ҷ.И.); 8. Амина – ҳамсафараш (С.Т.); 9. Асоси кулли хушии зиндагӣ – заҳмат! (С.Т.); 10. Шон раис – соҳиби деҳа! (С.Т.); 11. Онҳо – душмани дуҷои кулли дарандағони олам (С.Т.).

Қавс ()

Аломати қавс дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Барои чудо кардани калима, ибора ва ҷумлаи иловагӣ, туфайлӣ, ки барои шарҳу эзоҳ ё пурра кардани матни асосӣ дар мобайн ё охири он оварда мешавад: Пошобибӣ (модари хӯчаин) ҳар рӯз маро ба чанд ҷой ба чизбардоштабарӣ ё чизбардоштабиёри мефиристонд (С.А.): Зардолуҳои пешпазак (ҷавпазак, моҳтобӣ, лучак) кайҳо пухтаанд. (Ҳ.К.); Вай ҳар замон Иброҳимбекро хушдор медод, ки ӯ (ба ангушт ба синаи хеш куфта) содиқтарин дӯсти амир Олимхон аст (С.Ш.).

2. Барои чудо кардани калимаю ибораҳое, ки муносибати шунавандаро ифода мекунанд: Ҳунарманди мумтоз дар сахна пайдо мешавад (қарсақзании бардавом)

3. Барои нишон додани манбаъ ва сарчашмае, ки ба он ишора карда мешавад: Мирзо турсунзода соли 1911 та-валлуд ёфтааст (Аз кит.: Адибони Тоҷикистон)

4. Барои шарҳи калимаҳои ҷудогонае, ки иқтибосианд ё маъниашон нофаҳмоанд ва ё истилоҳ мебошанд наҳв (синтаксис), мутаадӣ (гузаранда), монда (лозим), актив (фаъол), пассив (ғайрифаъол).

158. Аз ин матн вазифаи аломатҳои китобатро фаҳмонед.

Подшоҳе бо ғуломе аҷамӣ¹ дар киштӣ нишаст ва ғулом дигар² дарё надида буд ва меҳнати³ киштӣ наёзмуда. Гиряву зорӣ дарниҳод⁴ ва ларза бар андомаш афтод. Чандон ки мулотифат⁵ карданд, ором намегирифт ва айши малик аз ӯ мунағғас⁶ буд. Чора надонистанд.

Ҳакиме⁷ дар он киштӣ буд, маликро⁸ гуфт:

Агар фармон диҳӣ, ман ўро ба тариқе хомӯш гардонам.

(Малик) гуфт:

Ғояти лутфу қарам бошад⁹.

(Ҳаким) бифармуд, то ғуломро ба дарё андохтанд, боре чанд ғўта хўрд, мўяш гирифтанду пеши киштӣ оварданд, ба ду даст дар суккони¹⁰ киштӣ овехт. Чун баромад, ба ғўшае бинишаст ва ором ёфт.

Маликро аҷаб омад, (аз ҳаким) пурсид:

---

¹. Аҷамӣ – эронӣ.

². Дигар – ба маънои пеш аз ин.

³. Меҳнат – азоб.

⁴. Дарниҳод – сар кардан.

⁵. Мулотифат – лутфу меубонӣ, навозиш.

⁶. Мунағғас – талх, тира.

⁷. Ҳаким – донишманд.

⁸. Малик - подшо

⁹. Ғояти лутфу қарам бошад - ин қори ту ниҳояти лутфу меҳрубонӣ хоҳад буд.

¹⁰. Суккон – руи киштии бодбонӣ, ки дар қафои он аст.

– Дар ин чӣ ҳикмат буд?

(Ҳаким) гуфт:

– Аз аввал меҳнати ғарқ шудан наҷашида буд ва қадри саломати киштӣ намедонист. Ҳамчунин қадри офият¹ касе донад, ки ба мусибате² гирифтор ояд (Саъдии Шерозӣ).

Нохунак «»

Аломати нохунак дар мавридҳои зерин гузошта мешавад:

1. Барои нутқи айнан нақлшударо аз сухани муаллиф ҷудо кардан:

Ба дарвеш гуфт он тавонгар: «Чаро»

Ба пешам пас аз дерҳо н – омадӣ?»

Бигуфто: «Чаро н – омадӣ пеши мо?»

Басе хуштар аст аз «Чаро омадӣ» (Абдуллоҳи Қомӣ).

2. Барои ҷудо кардани калимаю ибораҳои, ки бо маънои ғайриасли худ омаданд: Як – ду бригадир «сарфакорӣ мекунем» гуфта, нуриро ба замин аз меъёр кам андохта буданд (Ф.М.).

3. Номи адабиёти бадеӣ, асару мақолаҳо, рӯзномаю маҷаллаҳо дар нохунак гирифта мешаванд: Хусусан баъзе бобҳои «Қиссаи Ҳиндустон» - ро то даҳ бор рӯйбардор карда буд (Б.Р.); Вай повести «Одина»-и устод Айниро бодикқат мутолиа кардааст.

159. Аломатҳои китобати матни зеринро фаҳмонед.

Дарवेशи олиҳиммат бо подшоҳи соҳибшавкат алоқаи рафтуомад ва ҳамсӯҳбатӣ дошт. Рӯзе вай дар пешонаи подшоҳ асари малол дид ва ҳарчанд кӯшид, ки сабаби ин ҳолро фаҳмад, ғайр аз бисёр омадурафт кардани худ сабабе наёфт. Пас, рафтуомади худро бас кард ва аз сӯҳбати

---

¹. Офият – саломатӣ.

². Мусибат – ғаму кулфат.

ӯ даст кашид. Рӯзе он подшохро дар роҳе бо вай мулоқот афтод ва забон ба мақолот бидушод, ки: «Эй дарвеш, сабаб чист, ки алоқа аз мо буридӣ ва қадам аз омадурафт кашидӣ?» Дарвеш ҷавоб дод: «Сабаб он ки донишам, ки наомада савол шунидан беҳтар аст аз омада малол дидан» (Абдурраҳмони Ҷомӣ).

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ЗАБОН

Хонандагони арҷманд! Шумо аз синфи якуми мактаби таҳсилоти умумӣ забони модарии худ, яъне забони тоҷикиро, омӯхтаед. Оё, медонед, ки худи забон чист, барои чӣ вай хизмат мекунад? Шумо ғайр аз забони модарии худ боз кадом забонҳоро медонед ва шумораи онҳо дар дунё чӣ қадар аст? Шумо оё медонед, ки забони тоҷикӣ ба кадом оилаи забонҳои дунё дохил мешавад ва забонро кадом илм меомӯзад?

Забон ба қатори ҳодисаҳои дохил мешавад, ки ба ҳаёти ҷомеаи инсонӣ алоқаманд мебошанд. Ягон ҷомеа бе забон арзи ҳастӣ накардааст. Одамон ҳамеша бо ҳам дар робитаю иртибот¹ ҳастанд. Робитаи тарафайни инсон тавассути забон амалӣ мешавад. Инсон мақсаду маром ва андешаҳои худро ба воситаи забон иброз² медорад, пас забон ва тафаккури инсон дар иртибот аст. Забон одамонро ҳамдаму мунис мегардонад, забон одамонро ба сулҳу салоҳ ҳидоят мекунад. Аз ин ҷост, ки дар бораи суду зиёни забон, саҳми он дар ҷомеаи инсонӣ донишмандони олам, ба хусус олимону адибони форсу тоҷик, андешаҳои муфиде ба ёдгор мондаанд. Чунончи, Саъдии бузург гуфтааст:

Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибхунард.

---

1. Иртибот – алоқа, робита, бастанӣ чизе ба чизе

2. Иброз – ошкор кардан, нишон додан

Воқеан, забон калидест, ки куфли бисёр муаммою муш-килоти ҳаётро мекушояд ва дари ганчи маърифату до-нишро ба рӯи одамон боз мекунад.

Забон мисли шуури инсон қадимӣ аст. Забон аз давраҳои хеле қадим ҳамчун воситаи муомилаи одамон хизмат кардааст. Инкишофи тадриҷии забон ба одамон имкон дод, ки таҷрибаҳои ҳосил кардаашонро сайқал диҳанд. Онро аз насл ба насл ба ёдгор бимонанд. Забон ба инсон шароит фароҳам овард, ки сатҳи зиндагӣ, илму фарҳанги башарио баланд бардорад. Халқҳои ба ҳам хешу наздике, ки баромади онҳо ягона аст, забонашон низ ба ҳам хеш мебошад ва онҳо як оиларо ташкил менамо-янд. Чунин оилаи забонҳо аз ҷиҳати таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ умумият доранд. Масалан, ҳамаи эрон-нажодон бо забони умумии ба ҳам хеш гап мезананд.

Забонҳои имрӯзаи форсӣ, тоҷикӣ ва дарӣ аз як забони умумӣ пайдо шудаанд. Воқеан, таҳлилу тадқиқи давраҳои инкишофи забонҳои форсӣ, тоҷикӣ ва дарӣ нишон медиҳад, ки забонҳои шоҳаи эронӣ бисёр хусусиятҳои муштаракро ягона доранд.

Дар дунё зиёда аз 3000 забон аст, ки онҳо ба оилаҳои бо ҳам хеш ҷудо мешаванд.

Тамоми забонҳои дунё ба 24 оилаи калон гурӯҳбандӣ мешаванд. Яке аз ин оилаи забонҳо гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупой аст, ки он дар худ 12 шоҳаи забонҳоро мутаххид мекунад. Забонҳои гурӯҳи эронӣ яке аз шоҳаҳои оилаи забонҳои ҳиндуаврупой ба шумор мераванд. Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ ин забонҳо дохил мешаванд: форсӣ, дарӣ, пашту, тоҷикӣ, курдӣ, осетӣ, балучӣ, тотӣ, талишӣ, мазандаронӣ, забонҳои помирӣ, ягнобӣ; забонҳои мурдаи форсии қадим; авестой, паҳлавӣ, мидӣ, парфиянӣ, бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ, скифӣ, сакӣ.

Забони миллии баробари ташакулли миллат пайдо меша-вад ва яке аз нишонаҳои муҳими миллат забони ӯст.

Забон, ки воситаи муҳиму асосии мубодилаи афкори одамон аст, ба ҳаёти ҷомеа алоқаи ҳамешагӣ дорад.

Тағйироту дигаргуниҳои ҷомеа дар забон низ асари худро мегузоранд. Аз ҳама қисматҳои забон дида таъсири дигаргуниҳои ҳаёти ҷамъияти бештару беҳтар дар таркиби луғавии забон дида мешавад. Аз ҳаёти ин ё он халқу миллат баробари аз байн рафтани мафҳумҳои алоҳида, ашёҳо номи онҳо низ охишта-охишта аз истеъмол мемонад, ё ин ки ба гурӯҳи луғатҳои ғайрифайол мегузарад. Вале қисми фойдали луғати ҳар як забон, номи ашё ва мафҳумҳои ҳаётан зарур, дар давоми асрҳои зиёд дар забон боқӣ мемонад. Масалан, калимаҳои ифодакунандаи номи ашёҳо: об, нон, замин, ҳаво, кӯҳ, дарахт, оташ, хок, дарё, роҳ; номи мафҳумҳои хешу таборӣ: падар, модар, бародар, хоҳар; номи амалҳо: гуфтан, рафтан, хондан; номи ададҳо: як, даҳ, сад, ҳазор; ҷонишинҳо: ман, ту, вай, мо, шумо, онҳо ва ғайра калимаҳои ҳаётан заруру решагии забони тоҷикианд.

Дар забони тоҷикӣ ин вожаҳо дар тӯли асрҳои зиёде чун луғатҳои ҳаётан муҳим хизмат кардаанд ва имрӯз ҳам ба қатори луғатҳои фойдаловар дохил мешаванд.

Тағйиротҳо дар дигар қисматҳои забон: фонетика, калимасозӣ, грамматика ҳам мушоҳида мешаванд.

Дар солҳои Ҳукумати Шӯравӣ тағйирот дар ҳамаи бахшҳои забон: лексика, фразеология, фонетика, грамматика рӯй дод. Вобаста ба дигаргуниҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ маданӣ ва тараққиёти илму техника ва соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои ибораҳои фаровоне ворид гардиданд, ки имрӯз ҳам дар истеъмоланд.

ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИКӢ

Ҳарчанд ки дар забони ҳар миллат лаҳча ва ғӯйишҳои гуногун мавҷуд бошанд ҳам, забони адабӣ ва расмӣ он ягона аст. Бояд қуллӣ табақаҳо ва мардумони гуногунлаҳчаи он миллат ба ҳамон забони адабии ягона таълим гирифта, китобат намуда ва гап зананд. Коргузории расмӣ идорӣ ва расонаҳои ахбори умум, нутқи саҳнавӣ, гуфтори радио ва телевизион, муоширати байни соҳибони ин забон бо ҳамин забони адабии ягона сурат мегирад.

Забони адабии тоҷикӣ дастоварди муҳими таърихӣ ҳалқу миллати тоҷик аст. Забони адабӣ ин категорияи таърихӣ буда, пайдоиш ва ташаккули он ба омилҳои зиёди ҳаёти ҷомеа вобаста мебошад.

Аломатҳои асосии забони адабӣ, пеш аз ҳама, аз шаклҳои шеваҳои ғӯйишҳо боло истодани ӯ, дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа истифода шудан, шакли устувори сохти грамматикиву нормативии он ва дар шакли ҳаттӣ фаъолият доштани вай мебошад.

Ҳаттӣ яке аз қомебҳои барҷаста ва оламшумули инсоният аст, ки тавассути он шароит ва заминаи зарурии муҳими инкишофи забони адабӣ ба миён омадааст. Маҳз ба тифаҳои ҳаттӣ услубҳои гуногуни забони адабӣ шакл гирифта, сайқалу инкишоф ёфтааст. Ҳаттӣ ҳам даврони гуногуни рушду ривҷро аз сар гузаронидааст.

Забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои 1X-X ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин асрҳо аломатҳои асосии забони адабӣ дар забони тоҷикӣ пайдо мешавад ва доираи истифодаи он васеъ мегардад. Дар ҳамин ду сада дастовардҳои илмӣ ва маданӣ бо ин забон дар осори ҳаттӣ назаррас аст. Осори адабии оламшумул, асарҳои илмӣ, ки аз ин асрҳо боқӣ мондаанд, нишон медиҳанд, ки забони тоҷикӣ дар асрҳои 1X-X дорои системаи муайян ва меъёрҳои устувори морфологиву синтаксисӣ будааст.

Забони адабии тоҷикӣ дар тӯли асрҳои зиёде ба тағироту дигаргуниҳои назаррас дучор шудааст, ки он дар ҳамаи бахшу услубҳои забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад. Вобаста ба дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоию сиёсии даврҳои ба содданависӣ ва ҳоҳе ба мураккабу печдарпечии услубҳои нутқ майл карда шудааст.

Забони адабии тоҷикӣ чи дар гузашта ва чи имрӯз дар услубҳои гуногун амал кардаасту амал карда истодааст.

Услуби бадеӣ. Мафҳуми забони адабӣ ва услуби адабӣ ё бадеӣ аз ҳам фарқи муҳим доранд. Забони адабӣ фақат аз услуби бадеӣ иборат нест, балки татбиқи амалии забон дар соҳаи расонаҳои ахбор, илм, коргузориҳои давлатӣ, ҳамчунин суҳанронӣ (нутқи шифоҳӣ) ҳам тавассути забони адабӣ воқеъ мегардад.

Услуби бадеӣ забони адабие мебошад, ки ба воситаи он асарҳои бадеӣ таълиф мешавад. Тарбияи эстетикӣ ва бой гардидани олами маънавии инсон ба воситаи асарҳои бадеӣ аз вазифаҳои асосию муҳимми услуби бадеӣ ба шумор меравад. Мафҳуми услуби бадеӣ ҳеле васеъ аст. Асарҳои насрӣ, мавзун, жанрҳои гуногуни бо назму наср иншошаванда ба услуби бадеӣ мансубанд. Имкониятҳои услубии асарҳои бадеӣ ҳеле васеъ аст. Равонию суфтагӣ, ширинию хушоҳангии забони мо ба туфайли шеърӣ олию оламшумули мо ба вуҷуд омадааст. Аз ин нигоҳ, волотарин арзиши шеърӣ тоҷикӣ барои имрӯз дар нигоҳдории ва густариш додани забони тоҷикӣ аст.

Дар услуби бадеӣ нависандаю шоир имкон доранд, ки аз тамоми имкониятҳои забонии вожаю ифодаҳо истифода кунанд. Барои таъмин намудани образнокии тасвир, образҳои бадеӣ суҳанварон дар услуби бадеӣ аз ташбеҳу истиора, кинояву муболиға, зарбулмасалу мақол, ибораю ифодаҳои фразеологӣ, саволҳои аслию риторикӣ, ҷумлаҳои амрию ҳитобӣ, ҷумлаҳои унвонӣ нопурра ба таври васеъ истифода мекунанд, хусусан дар тасвири манзараҳои табиат, офариниши типҳои образҳои бадеӣ.

160. Намунаҳои зерини услуби бадеиро хонда, ба вожаю ифодаҳои маҷозӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва қолаби ҷумлаҳо диққат диҳед:

Сабо, ба лутф бигӯ он гизоли раёнро,
Ки сар ба кӯху биёбон ту додай моро.
Шакарфурӯш, ки умраш дароз бод, чаро?
Тафаккуде¹ накунад тутии шакархорро.
Ғурури ҳуснат иҷозат магар надод, эй гул,
Ки пурсише накунӣ андалеби шайдоро?
Ба хулқу лутф тавон кард сайди аҳли назар,
Ба банду дом нагиранд мурғи доноро.
Надонам аз чӣ сабаб ранги ошноӣ нест
Сиҳикадони² сияхчаши моҳсиморо?
Чу бо ҳабиб нишиниву бода паймоӣ,
Ба ёд ор муҳибони³ бодапайморо.
Чуз ин қадар натавон гуфт дар ҷамоли ту айб,
Ки вазъи меҳру вафо нест рӯи зеборо.
Дар осмон на аҷаб, агар ба гуфтаи Ҳофиз,
Суруди Зухра ба ракс оварад Масеҳоро.
(Ҳофизи Шерозӣ)

* * *

Ман на он мӯрам, ки дар поям бимоланд,
На занбӯрам, ки аз дастам биноланд,
Кучо худ шукри ин неъмат гузорам,
Ки зӯри мардумозорӣ надорам.
(Саъдии Шерозӣ)

* * *

Эй писар, бояд ки мардум сухандону сухангӯӣ бувад ва аз бадон сухан нигоҳ дорад. Аммо ту, эй писар, сухан ростгӯӣ ва дурӯғгӯӣ мабош ва ҳештан ба рост гуфтан маъруф кун, то ки агар ба зарурат дурӯғе аз ту бишнаванд, бипа-

---

¹. Тафаккуд – меҳрубонӣ, пазирай, ҷустуҷӯ, аҳволпурсӣ

². Сиҳикад – рост, мавзунқомат, хушқомат

³. Муҳиб – дӯст, дӯстдор

зиранд. Ва ҳар чӣ гӯй, рост гӯй. Валекин, рости ба дурӯғ монанд мағӯй, ки дурӯғи ба рост монанд беҳ, ки рости ба дурӯғ монанд, ки он дурӯғ мақбул бувад ва он номақбул (Унсурмаолии Кайковус).

* * *

Дар ҳақиқат ҳам хусну чамоли Гулнор таъсирбахшо буд: чашми сиёҳи оташбор, мижғони дарози чоншикор ва абрӯи қачи дунболдори ӯ дили ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; мӯи дарози тобдораш, ки то ҳамгашти зонухояш мерасид, барои ҳаваскорон каманди печоне буд; зулфи парешонашро дар гирди рухсори тобонаш бо он зебоӣ тасвир кардан аз дасти ҳеҷ наққоши нодиракор намеомад; қади навроста, рӯи хучиста, зулфи шикаста, абрӯи пайваста – ҳама ба якдигар мутаносиб, ҳама ба якдигар шинам, ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд. Донаҳои ашки алмосгун, ки аз чашмони дурахшонаш ба рӯи рахшонаш меҷакиданд, намуди шабнами сахарино ба рӯи гулбарги сурхе ҷилва медоданд.

Хусусан, дар ҳолати ҳозира хусн ва зебоии Гулнор яке бар даҳ афзуда буд: чашми бепарвое, ки ба нигоҳи мағруронааш бинандагон зор буданд, ҳоло бо нигоҳи маъюсона зорӣ мекард: лаби пуристигное,¹ ки дар ғояти ноз ба ҷуз пеши дилбохтаи худ (Ёдгор) ба боз шудан гардан намефурувард, ҳоло ба ниёз омада буд (С.А.).

Услуби илмӣ аз нигоҳи қорбасти вожаҳо истилоҳот аз услубҳои дигар фарқ мекунад. Асарҳои илмӣ – тадқиқотӣ бо услуби илмӣ навишта мешаванд. Дар услуби илмӣ ба саҳеҳии фикр, асоснокӣ, мантиқӣ қавии навишта эътибор дода мешавад. Дар услуби илмӣ барои тасдиқи фикр, қувват додани фикр, ба сарчашмаҳои дигар, далелу маъхазҳои мӯътамад таъия карда мешавад, бинобар ин ба онҳо ишора меравад. Ҳар як соҳаи илм истилоҳи хоси худро дорад.

---

¹. Истиғно – нисбат ба касе ноз кардан, бе эътиной кардан

161. *Намунаҳои зеринро аз услуби илмӣ хонед ва мулоҳизаҳои худро оид ба онҳо баён намоед:*

«Қавл аз бисёрии он чаҳор қисмат аст: яке амр, чунонки касе мар ба касе гӯяд: «Чунин гӯй» ва чуз он. Ва дигар истихбор¹ аст ба ғайри «яъне» хабар пурсидан, чунон ки касеро гӯем: «Чӣ гуна будӣ?» ва «Кучо рафтӣ» ва чуз он. Ва се дигар суол, яъне хостани чизе, чунон ки касеро гӯӣ: «Маро таом деҳ»...Ва чаҳорум хабар аст, ки гӯем: «Чунин аст» ва чуз он» (Носири Хусрав).

* * *

«Образи бадеӣ дар адабиёт ва санъат шакли инъикоси воқеият, манзараи конкрет ва мучталиӣ² ҳаёти инсон буда, дар партави идеали эстетикӣ санъаткор бо ёрии тахайюли³ бадеӣ офарида мешавад» (Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик).

Услуби публитсистӣ. Аз ин услуб дар воситаҳои ахбори умум истифода бурда мешавад. Хусусияти барҷастаю фарқкунандаи ин услуб он аст, ки соддаю ҳамафаҳм буда, образнокию барҷастагии воситаҳои тасвир дар он саҳми назаррас дорад. Дар ин услуб калимаю ифодаҳои ҳамаи соҳаҳо истифода шуданаш мумкин аст. Дар услуби публитсистӣ унсурҳои услуби бадеӣ, илмӣ, расмӣ низ ҷо-ҷо истифода бурда мешавад.

162. *Намунаҳои зеринро аз услуби публитсистӣ хонда, хусусиятҳои барҷастаю фарқкунандаи онҳоро аз услубҳои дигар фаҳмонед:*

Дар Боку аввали моҳи сентябри соли 1920 Анҷумани якуми аҳолии Шарқ барпо гардид. Анҷуман, чунон ки дар байни аҳолии Шарқ муносибот таъсис карда, барои эшон як хати ҳаракати муайяни машриқзамин, ки солҳои

---

1. Истихбор – хабар пурсидан

2. Мучтал – чамъшуда, тӯдашуда

3. Тахайюл – ҳаёлот, ба ҳаёл овардан

дароз боз дар зери фишори сарватдорон ва чаҳонгирони Фаранг молиш меҳӯрад, роҳи халос ва начотро нишон хоҳад дод.

Маълум аст, ки Шарқ қарнҳост, ки зулм мебинад, фишор меҳӯрад, торочу толон мешавад, дар натиҷаи ин аҳволи тоқатгудозона гоҳ – гоҳ ҳаракати мазбӯҳӣ¹ мекунад, лекин аз он ҷо ки то кунун ҳаракатҳои инқилобкоронаи машриқзамин пароканда ва аз якдигар беҳабар меафтада, натиҷаи матлубе² намедод (С.А).

* * *

Деҳаи Пискон 9 хоҷагӣ дорад. Боз имсол як мӯйсафеди 86-сола Атобулло Бобоев бӯи хоки Ватанро шамида, аз Зафаробод ба деҳааш Пискон бозпас омад ва феълан хонасозӣ дорад. Зимни сӯҳбат мӯйсафед дарди дил кард:

Дар Зафаробод кор карда наметавонам, бо азоб мегаштам. Дар Яғноб ҳам лой мекунам, ҳам девор мезанам. Обаш дору, ҳавояш дору, гиёҳаш дору... Сангу хораширо гиромӣ медорам (С. Ш.).

Услуби расмӣ - коргузорӣ. Ба ин услуб навиштаҳои ҳуҷҷатҳои кории идорию муассисаҳои давлатӣ, маъмурӣ, дипломатӣ, ҳуқуқшиносӣ, қонуну фармонҳо, қарору шартномаҳо, навиштани дархосту пешниҳодот, ҳолнома, фиристондани табрикномаҳои расмӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Барҷастатарин хусусияти ин услуб кӯтоҳбаёнӣ, равшаниии фикру матлаб, саҳеҳии санаду далелҳо мебошад.

163. *Намунаҳои зеринро аз услуби расмӣ-коргузорӣ хонда, андешаҷоятро нисбати онҳо баён созед:*

1. «Ашӯр ном аз фуқароёни Қаротегин ба дарбори олий омада, арз кард, ки Ниёзшоҳ заминҳои маро бо зӯрӣ гирифт, ҳокими вилоят арзи маро намекурсуд гуфта ионат-

---

¹ Мазбӯҳ – ба ҳалокат расанда

² Матлуб – талаб кардашуда, мақсуд

нома¹ талаб кард. Бинед, агар дар воқеъ, чунин бошад, заминхояшро ба худаш гирифта дихед, вагарна мувофиқи шаръи шариф чанчолро қатъ намоед» (С.А).

Хислатнома

ба хонандаи синфи 9-уми мактаби миёнаи №76-уми ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе Рачабов Умед, соли таваллудаш 1991, миллаташ тоҷик

Рачабов Умед соли нухум аст, ки дар мактаби миёнаи №76-уми ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе таҳсил менамояд.

Умед бачаи боинтизом буда, супоришхоро дар мӯҳлати муайяншуда иҷро мекунад. Дар таҳсил фаъол буда, бо баҳои аъло меҳонад. Дар корҳои ҷамъиятии синф ва мактаб фаъолона иштирок менамояд.

Умед талабаи боодаб аст, ҳамсинфон, муаллимон ва калонсолонро эҳтиром менамояд. Ба фанҳои дақиқ шавқу ҳаваси зиёд дорад, дар маҳфили озмунҳои фанӣ фаъолона иштирок карда, доимо барои баланд бардоштани дониши худ кӯшиш менамояд.

Рачабов Умед аъзои ҳайати таҳририяти газетаи девори синф аст. Вай ба варзиш низ шавқи зиёд дорад, аъзои дастаи футболбозони мактаб аст.

Рохбари синф имзо Ф.Шодмонов
21. 04. 2006.

Ба директори мактаби миёнаи
№ 76-уми ноҳияи Фирдавсии
шаҳри Душанбе Бӯстонова Ф.А.
аз истиқоматкунандаи ноҳияи
Фирдавсӣ, хонаи 23/4, хучраи 48
Фирӯзова Садбарг

---

¹. Ионат – ёрмандӣ, ёрӣ, кӯмак

Ариза

Аз Шумо хошиш менамоям, ки писари ман – Азизов Маъмурро, ба синфи якум қабул намоед. Ба ин аризаи худ ҳамаи хуччатҳои даркориро илова менамоям.

имзо

С.Фирӯзова
10. 08. 2006.

Забонхат

Ман – Каримов Рустам, талабаи синфи 9-уми «А» мактаби миёнаи № 76-уми ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе аз мудирӣ хоҷагии мактаб Холов Нуралӣ барои истифода дар китъаи замини мактаб 15 (понздаҳ) – то бел гирифтам.

имзо

Р.Каримов
02. 03. 2006

Тарҷумаи ҳол

Ман – Раҳимов Толиб, 20 майи соли 1990 дар шаҳри Душанбе дар оилаи зиёӣ таваллуд шудаам. Соли 1997 ба синфи якуми мактаби миёнаи рақами 42-юми шаҳри Душанбе дохил шуда, дар айни ҳол дар ҳамин мактаб дар синфи 9-ум таҳсил карда истодаам. Падарам – Раҳимов Шокир, муаллими мактаб, модарам – Раҳимова Шахло, низ дар мактаб муаллима шуда кор мекунам.

имзо

Раҳимов Т.
10. 05. 2006

ХАТ ВА ПАЙДОИШИ ОН

Дар баробари нутқи овозӣ хат воситаи иловагии мубодилаи афкори одамон ба шумор меравад.

Хат дар натиҷаи зарурати расондани фикри одамон аз як қабила ба қабилаи дигар, аз як мавзё ба мавзеи дигар, аз як насл ба насли дигар пайдо шудааст.

Дар ибтидо хат шаклҳои бисёр дағалу ноқулай ва соддалавҳона дошт. Хатҳои ҳозира шакли бисёр инкишофёфта ва суфтаи хатҳои ибтидоиянд.

Пайдоиш ва мавҷудияти хат чун воситаи мубодила дар ҳаёти ҷомеа роли муҳим дошт ва дорад.

Хат имкон дод, ки одамон вақту масофаро сарфа кунанд, таҷрибаи башариро нигоҳ доранд, онро аз як насл ба насли дигар интиқол¹ дода, бою ғанӣ гардонанд, аз таҷрибаи ҳамдигар баҳра бигиранд. Маҳз ба туфайли хат инсон имкон ёфт, ки аз дастовардҳои гузаштагон омӯзад, онҳоро инкишоф диҳад.

Аҳамияти хат дар пешбурди ҳаёти сиёсӣ низ калон аст. Ҳар як тағйироти сиёсӣ-иҷтимоӣ ба воситаи хат аз як минтақа ба минтақаи дигар, аз як давлат ба давлати дигар мегузарад.

Роли хат дар инкишофу пешрафти ҳаёти илмию маданияи ҷомеа, адабиёту санъати миллату халқҳо низ хеле калон аст. Маҳз ба воситаи хат ин соҳаҳои ҳаёти одамон аз насл ба насл дигар интиқол ёфтааст.

Хатҳои ибтидоӣ бисёр соддалавҳона буданд. Онҳо тавассути ҳуди предметҳо, сурати онҳо ё симболи (рамзи) онҳо ифода карда мешуд. Геродот - муаррихи Юнони қадим (асри V то эраи мо)чунин ҳикояте меорад, ки гӯё скифҳо (қабила) ба форсҳо сурати курбоққа, муш, парранда ва панҷ тирро кашида фиристоданд ва ин рамзи он буд, ки «Агар форсҳо мисли курбоққа ба об, мисли муш ба сӯроҳие, мисли парранда ба ҳаво паред ҳам, бо ин панҷ тир кушта мешавед».

Хелҳои гуногуни хат, аз ҷумла, пиктографӣ, идеографӣ, фонографӣ ва ғайра маъмуланд.

Хати пиктографӣ. Вожаи «пиктография» латинӣ буда, аз ду ҳисса-пиктус - расм ё тасвир ва графос-навиштан иборат аст. Ин навъи хат яке аз аввалин хатҳои инсон аст, ки

---

¹. Интиқол – аз ҷое ба ҷое нақл кардан

чун воситаи алокаи одамон ба масофаҳои дур хизмат кардааст. Ин хат алифбо надошт, фақат ба воситаи расм, сурати одамон, ашёи предметҳои воқеию мушаххас тасвир карда мешуд. Ин хатро халқҳои гуногунзабон фаҳмида метавонистанд, аммо хати пиктографикӣ камбудии зиёд дошт: аввал ин, ки дар ин хат мафҳумҳои абстракт (маъни)-ро ифода кардан мумкин набуд, дигар ин, ки кашидани расми предмету ашёҳо хеле душвор ва ҳар кас онро дуруст тасвир карда наметавонист. Ҳамчунин бо ин хат матлабро низ фаҳмонидан душвор буд. Аз ин хат ҳоло ҳам истифода мебаранд. Масалан, дар намоиши дӯконҳо, магазинҳо тасвири предметҳоро медиҳанд ё ин ки дар рекламаҳо, ашёҳои ҷудогона тасвири ин ё он чизро мекашанд.

Хати идеографӣ. Вожаи «идеография»- юнонӣ буда, аз ду ҷузъ: *идеа* - мафҳум ва *графос* навиштан иборат аст. Аломатҳои хати идеографиро идеограмма меноманд. Агар пиктограмма предметро тасвир кунад, идиограмма маъниро мефаҳмонад. Идеограмма айнан кашидану тасвир кардани предмети ифодашавандаро талаб намекунад, балки бо аломатҳои шартӣ ифодакунандаи маъно сарукор дорад. Масалан, аломатҳои зерин: (+)- ҷамъ, (х)- зарб, (-)- тарҳ, (:-) таксим, (=)- баробарино мефаҳмонанд. Ҳамаи аломатҳои шартӣ дар илми математика, мантиқ ва ғ. хусусияти идеографӣ доранд.

Хати идеографӣ аз хати пиктографӣ бо якчанд хусусиятҳои бартарӣ дорад.

1). Хати идеографӣ ҳам мафҳуми моддӣ ва маъниро ифода карда метавонад.

2). Дар хати идеографӣ баъзе шаклҳои грамматикӣ ифода мешаванд.

3). Дар хати мазкур аз маҷмӯи аломатҳои мушаххас истифода бурда мешавад.

Яке аз шаклҳои хати идеографӣ иероглифика мебошад. Маънои иероглиф кандакорӣ муқаддас аст. Дар ин хат

ҳам тасвири предмет бо рамз то андозае дида мешавад. Масалан, расми пой маъноӣ роҳ рафтавро дорад, ё шакли доираи дорой нукта-маъноӣ офтобро дорад, қаноти парранда маъноӣ париданро дорад. Аз ин хат ҳоло ҳама хитойҳо истифода мекунанд.

Хати фонографӣ. Вожаи «фонография» юнонӣ буда, аз «фоне» (овоз) ва «графо» (навиштан) иборат аст. Дар ин хат овозу ҳичоҳу ифода мешаванд. Бо ҳамин хотир ин хат ба ду шоха ҷудо мешавад: ҳичогӣ (силлабикӣ) ва ҳарфӣ.

Қадимтарин хати ҳичогӣ - хати шумерҳо, яке аз халқҳои арабизабон (тахминан 3 ҳазор сол пеш аз эраи мо), буд.

Ба хати ҳичогӣ хатҳои ҳозираи ҳиндӣ, банголӣ, эфиопӣ, японӣ дохил мешаванд.

Хати аввалини ҳарфӣ ё овозӣ - хати финикиҳо - хати яке аз халқҳои араб буда, ба асри 12-10 пеш аз солшумории мо тааллуқ дорад. Дар ин хат ҳамадоҳу бо 22 ҳарф ишора мешуд, садонокҳо бо ҳаракатҳо, бинобар ин хати мазкурро консонантӣ (ҳамадой) меномиданд.

Хатҳои яҳудӣ, эронӣ, сириягӣ ва арабӣ аз рост ба чап навишта мешаванд. Хати Юнони қадим (асри VIII-VII пеш аз милод) низ асоси худро аз хати финикигӣ мегирад. Кириллитсаи русӣ асоси худро дар асри IX аз хати юнонӣ мегирад ва асоси хатҳои имрӯзаи булғорӣ, сербӣ, белорусӣ, чувашӣ, бошқирдӣ, тоторӣ, ўзбекӣ, ёкутӣ ва ғ. мегардад.

НУТҚИ МУРАТТАБ

Инкишофи нутқи мураттаб барои сайқал додани нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон аҳамияти муҳим дорад.

Хонандагон дар натиҷаи иҷрои машқу супоришҳо тарзи мураттабсозии матн, нақли бонизомӣ андеша ва мулоҳизоти худро ёд мегиранд.

Усули дарси инкишофи нутқи мураттаб тахминан ҷунин мешавад.

«Бад макуну бад маяндеш»
(ба таври мубоҳиса).

Мақсад: Таҳлил ва муҳокима намудани бадӣ, бадкирдорӣ ва оқибатҳои он.

Катиба: Ин ҳама ҳеҷ аст, чун мебигзарад,
Бахту тахту амру наҳю гиру дор.
Номи неки рафтагон зоеъ макун,
То бимонад номи некат ёдгор.
(Саъдии Шерозӣ)

Равиши дарс:

I. Сӯҳбати муқаддимавии муаллим доир ба масъалаи бадӣ ва бадкирдорӣ.

II. Шарҳ додани калимаҳои душвори матн:

Зоеъ кардан – барбод додан, нобуд кардан
Дар табиат – дар зиндагӣ, дар ниҳоди одамӣ
Саноат – пеша, кор, рафтор
Ҳамдам – дӯст, ҳамроз, мӯнис
Иттифок – тасодуфан, ғайри ихтиёр
Рафокат – дӯстӣ, ҳамдамӣ
Маъво – манзил, макон
Нишот – шодӣ, хурсандӣ
Тараб – шодмонӣ, хурсандӣ, шодӣ
Фироқ – чудой, дурӣ, хичрон
Сипар – асбоби ҷангӣ
Наҳй – манъ кардан, боз доштан
Ҷавшан – либоси ҷангии оҳанин
Озмоиш – санҷиш, имтиҳон
Барошуфтан – хашмгин шудан
Бемурувват – бадсират
Хоро – санги саҳт, гранит
Ҳукамо – ҳокимон
Хасис – паст, разил, бахил, мумсик

III. Шеърро мустақилона хонед ва маънидод кунед.

Набояд кард бад бо бегуноҳе,
Набояд канд худро низ чоҳе.
Гуноҳ набвад з-ин дар табиат,
Макун бо бегуноҳе ин саноат.

(Фаридаддини Аттор)

IV. Зарбулмасалу мақолҳои зеринро, ки ба мавзӯи бадкирдорӣ дахл доранд, хонед ва аз ҳаёти шахсии худ, аз навигариҳои радио ва телевизион, рӯзномаву маҷаллаҳои хондаатон вазъиятҳоеро нақл кунед, ки ба мазмуни зарбулмасалу мақолҳо мувофиқат кунанд:

а) Ба кирдори бад – сазои бад.

б) Чоҳкан – зерӣ чоҳ.

в) Бад кунӣ, бад бинӣ.

V. Ҳикояти зеринро бо диққат хонед ва мазмуни онро нақл кунед.

Сангпушт ва кайдум

Сангпуште бо кайдуме дӯстӣ дошт ва онҳо ҳамеша ҳамдам буданд. Вақте чунон иттифоқ афтод, ки аз рӯи зарурат мебоист ватани худро тарк кунанд. Ҳар ду дар рафқати якдигар ба сӯи маъвои дигар равон шуданд. Иттифоқо гузари онҳо ба наҳри калоне афтод. Чун кайдум аз он об гузашта наметавонист, ҳайрон шуд.

Сангпушт гуфт:

- Эй ёри азиз, туро чӣ шуд, ки гиребони ҷомаи ҷон ба дасти андӯх додӣ ва домани дил аз нишоти тараб дарчидӣ?

Кайдум гуфт:

- Эй бародар, андешаи гузаштан дар ин об маро дар гирдоби ҳайрат афкандааст, на аз об гузаштан муяссар аст ва на тоқати фироқи дӯстон мумкин.

Сангпушт гуфт:

- Ҳеҷ ғам маҳӯр, ки ман туро бе кулфате аз об гузаронида, ба соҳил мерасонам ва ба пушти худ завраке сохта, синаро сипари балои ту месозам. Ҳайф бошад ба душворӣ ёре ба даст овардан ва ба осонӣ аз даст додан.

Пас сангпушт каждумро дар пушт гирифта, сина бар об афканда равон шуд. Дар аснои шиноварӣ овозе ба гӯши сангпушт расид ва ков-кове аз ҳаракати каждум ҳис кард. Пурсид, ки «ин чӣ овоз аст, ки мешунавам ва ту чӣ кор карда истодаӣ?» Каждум ҷавоб дод, ки «нӯги неши худро бар ҷавшани вучуди ту озмоиш мекунам». Сангпушт ба-рошуфт ва гуфт:

- Эй бемурувват, ман ҷони худро барои ту дар гирдобӣ хатар афкандаам ва ба киштии пушти ман аз ин об мегузарӣ. Агар ҳаққи дӯстии қадимро ба эътибор нагирӣ, сабаби неш задан чист, ҳарчанд аз ин ҳаракати ту осебе ба ман нахоҳад расид ва неши дилхароши ту дар пушти хо-ромисоли ман таъсире нахоҳад кард?

Каждум гуфт:

- Табиати ман майли неш задан дорад, хоҳ захм бар пушти дӯст бошад, хоҳ бар синаи душман.

Сангпушт ба худ андешид, ки ҳукамо рост гуфтаанд: «Нафси хасисро парвардан обрӯи худ барбод додан аст ва сарриштаи кори худ гум кардан» (Хусайн Воизи Кошифӣ).

1. Ба рафтори каждум чӣ хел баҳо медиҳед?

2. Оё бадӣ дар ҳалли мушкилоте, ки дар ҳикоят ҷой до-рад, ёрӣ расонид?

3. Магар рафтори бадкирдоронаи каждум боиси ба ми-ён омадани мушкилоти наве нагашт?

4. Одамон пеш аз бадкирдорӣ чӣ андеша мекарда бо-шанд?

5. Агар шумо шоҳиди чунин ҳодиса шавед, чӣ хел раф-тор мекардед?

6. Бепарвоии одамон сабаби зиёд шудани бадкирдорӣ шуда метавонад?

7. Ба фикри шумо, чӣ бояд кард, ки бадию бадкирдорӣ дар байни одамон ба нестӣ расад?

VI. Навиштани нақли муфассал дар мавзӯи «Бадкирдорӣ ва оқибатҳои он» (мустақилона).

VII. Хондани нақли навишташуда:

Се-чор нафар хонанда (интихобан) матни навишта-ашонро мехонанд ва аҳли синф онро муҳокима менамоянд.

VIII. Кор бо хатоҳо: Бо ёрии муаллим хонандагон хатоҳои имлоӣ, услубӣ ва лафзии дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ содиркардашонро ислоҳ менамоянд.

IX. Хулосабарорӣ ва ҷамъбасти мавзӯ.

164. *Матнро бодикҷат хонед ва онро истифода карда худатон мустақилона дар ин мавзӯ иншо нависед.*

Кишвари ман обод мешавад

... Агар ба дастовардҳои истиқлолият хушбинона назар афканем, самараҳои аҷиби дарахти озодиро мушоҳида мекунем.

Иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар намоишгоҳи «ЭКСПО - 2000», ки дар шаҳри Ҳанновери Олмони Федеролӣ сураат гирифт, бигирем. Дар байни мамлакатҳои хурду бузурги дунё сарватҳои табиӣ, маҳсулоти корхонаҷот, ҳунар, расму русуми худро намоиш додан ва мақоми хоса ёфтани Тоҷикистон чун як давлати соҳибистиклол бахти андак нест. Воқеан, ман дар ин намоишгоҳ бузургии ватан ва қимати ватандорӣ, соҳиби кишвари озода худ буданро аз нигоҳи «ҷамъият»-и ғарибон боз амиқтар дарк кардам. Охир бисёр тоҷикистонӣҳо бо амри тақдир муҳочир аз мамлакатҳои хеле дур барои ширкат дар Рӯзи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин ҷо омада, бо пазмонӣ ва меҳри беандоза савту суруд ва раксҳои ҳунармандони тоҷикро пазируфта, ашқи шодӣ мерехтанд. Ман он ҷо бастакори маъруфамон Фирӯз Баҳорро дида, аҳвол пурсидам:

– Медонӣ, – гуфт ӯ маҳзунона, хонаам ин ҷо асту дилам дар Душанбе... Як чизро дарк кардам: решаи пояи асарҳои ман дар Тоҷикистон аст. Э бародар, барои он, ки дар Душанбе ҳуни нофаш рехтааст, дар оғӯши гарму пурмеҳри тоҷик бузург шудааст, зистан дар мамлакатаи ғайр азоби алим¹ аст...

---

¹. Алим – дарднок, аламнок, пуразоб

Ва ҳамдиёрони олмониҷаҳоди муҳочир, ки аз базмҳои тоҷикӣ бо ифтихор меболиданд, сари ҳар қадам бо ҳасрат мегуфтанд:

Ғайри Душанбеу Тоҷикистон ҳама чиз мерасад. Ҳамсоёҳои меҳрубону ҳамкорони азиз, хиёбонҳои гулпӯши Душанбе, эҳе, дараи Варзоб ҳамеша ба ҳобамон медарояд. Бовар кунед, баъзан ашк мерезам. Ҳо, ғарибӣ дили одамро нозук, обу адо мекардааст. Шунидани як сурдак, дидани манзараҳои Тоҷикистон ончунон ба дил таъсир мерасонад, ки беихтиёр оби чашм шашқатор мерезад.

Азизон, мо ҷамъияти ғарибонро боз Тоҷикистони азиз бо ҳам овард,- меғӯяд зане ба воситаи баландгӯяк дар базми хайрбод ва меафзояд:

Ман худро ҳамеша тоҷикистонӣ меҳисобам, ифтихор дорам, ки тоҷикистониам. Эҳе, дар ин мамлакат ин хел базму самимиятро дар ҳоби шабат мебинӣ... Нигоҳ кунед, чӣ хел мо-ҳама мисли фарзандони як оила зебову озода, хушбахту сарфароз гирди як дастархон нишастаем. Ватандорӣ чӣ бахти бузургу беназир аст. Афсӯс, ки инсон то аз канори модар – ватан, маҳрум нашавад, ба қадри ин неъматӣ беҳамто намерасад. Зиндаву поянда бод Тоҷикистони маҳбӯб!

Ба сиёсати сулҳҷӯёнаи Президент Эмомалӣ Раҳмон барор меҳоҳем!

... Дӯстону хайрхоҳони давлати соҳибистиклоли мо, шукри худо, ки имрӯз дар саросари дунё зиёданд. Тоҷик дар хонадони худ президентҳои бузургтарин мамлакатҳои дунёро пазируфт ва перомуни сулҳу осоиши дунё сӯҳбат орошт.

Сарвари давлати мо имрӯз на танҳо барои ободиву осудагии Тоҷикистон, балки таҳкими сулҳу осоиш дар минтақаи Осиёи Марказӣ ва саросари дунё худро масъул мешуморад, пайваста мубориза мебарад, ҳиссаи арзанда мегузорад.

Ҷомеаи Тоҷикистон, фарзандони донишманду бохунари тоҷик чун даҳ қарн пеш ҳадафу афкори башардӯстонаро

равнақ мебахшанд ва чашми тоҷик ҳамеша ба роҳи дӯсти
чонӣ интизор, дари дил ва хони меҳру неъматаш барои
хайрхоҳон кушодааст.

... Эй кош, ниҳоли истиклоли давлати тоҷик дарахти бу-
зурги сарсабз гардад ва ба рағми¹ душманон ҳазорҳо сол
ба фарзандони миллат меваи шахдбори озодӣ диҳад!...
(А.С.).

165. *Матнро хонда мулоҳизаҳоятонро дар бораи дӯстии оху,
гунчишк ва муш баён кунед. Гӯед, ки дӯстӣ чӣ таъсир пайдо ме-
шавад? Омилҳое, ки дӯстиро мустақам ё заиф мегардонанд,
ба назари шумо кадомҳоянд?*

Охуе дар баландии хушбоду ҳаво ва сералафи кӯҳсор
мечарид. Чашми вай ба гунчишке, ки ҳар сӯ мечаҳид, аф-
тод. Оху ба вай нигоҳ карда гуфт:

– Чӣ ин қадар частухез дорӣ, магар ба саёҳат омадӣ?

– Не, ман ба назди ту омадам, меҳоҳам бо ту ошно ша-
вам, - ҷавоб дод гунчишк.

– Ту чӣ кори хуб карда метавонӣ, ки ман ба ту ошно
шавам? – гуфт оху.

– Парво нақун, аз дасти ман бисёр корҳои хуб меояд.
Худат дида, баъд қоил мешавӣ, – гуфт гунчишк.

Оху ин таклифи гунчишкро қабул кард. Онҳо аз ҳамон
рӯз эътиборан дӯстона зиндагӣ ба сар мебардагӣ шуданд.
Баъд ба онҳо муш ҳам ошноӣ пайдо кард.

Рӯзе ногоҳ оху аз рафиконош чудо шуда монда, ба доми
сайёде афтод. Сайёд хост, ки охуро зинда ба хонааш ба-
рад. Бинобар ӯро ба дарахт бо банд саҳт баста, ҳудаш ба
қишлоқ рафт.

Гунчишк ва муш ба ҷустуҷӯи оху баромаданд. Ногоҳ
гунчишк дид, ки оху дар як дарахт саҳт баста шудааст.
Вай зуд ба назди муш рафта, воқеаро нақл кард.

Ҳар дуяшон ба назди оху омаданд. Муш бо дандончаҳои
тезаш бандро зуд бурид. Оху аз доми сайёд озод шуда, бо
дӯстони хурдтараки бовафои худ ба даштҳои васею дил-

---

¹. Рағм – қароҳат, ҳакиру хор нигаристан, ба назар нагирифтан

кушо баромада рафт. Онҳо ҳамин тавр дӯстона зиндагӣ мекарданд (Аз афсонаҳои халқӣ).

166. Матнро бодикқат хонед. Гӯед, ки дар ин ҳикоя чӣ ҳикмат таъкид шудааст? Худатон аз дида ва шунидаҳоятон дар ин мавзӯ нақл кунед.

Як марди мӯйсафеде дар биёбон ниҳоле шинонда нигоҳубин мекард. Чанд сол мегузараду ниҳол қомат афрохта бузург мешавад. Ҳар як шахси раҳгузар дар сояи он дарахт нишаста, ба шинондаи ӯ раҳмат мегӯяд. Марди мусофире қарор медиҳад, ки аз мӯйсафед он дарахтро харида гирад. Аввал мӯйсафед ризо намешавад, вале марди мусофир зорию илтиҷо мекунад.

Ниҳоят, марди мусофир дарахтро харида мегирад ва сирри ин воқеаро ба ҳеҷ кас нагуфта мегардад. Аз байн як-ду сол мегузараду роҳи ӯ боз аз ҳамон биёбон меафтад, ки яккадарахтро харида буд. Савори асп хурсандона ба ҷониби он биёбону он дарахт лаҷоми аспро тоб медиҳад, ки ҳоли дарахтро фаҳмад. Роҳи пештараро тай карда, рафта мебинад, ки яккадарахт аз пештара беҳтар нашъунамо дорад, сояаш ғафстар шудааст. Ҳоло дар сояи он се нафар раҳгузар, ки аз шаҳри хеле дур саёҳат карда омадаанд, нишастаанду ба якдигар мегӯянд:

– Ба одами ин дарахтро шинондагӣ раҳмат. Дар сояаш хеле дам гирифтем.

– Албатта, раҳмат. Лекин, агар ин дарахти мевадор мебуд, дар ин биёбони беоб одами раҳгузар меваи онро хӯрда ташнагиашро мешикаст. Дар ҷойҳои мо дар ҳар ҷо – ҳар ҷои роҳҳои дур себи туршак мешинонанд, ки одами ташна якто гирифта хӯрад, ташнагиаш мешиканад. Себи ширинак не, қасдан туршакро мешинонанд.

Аммо онҳо дар ҳаққи шахси ин дарахтро харидагӣ ҳеҷ чиз нагуфтанд ва аз яккадарахтро харидани ӯ хабар ҳам надоштанд. Ва ақли ҳеҷ кас намегирифт, ки ин яккадарахтро қасе дар байни ин биёбон сабзонида, боз ба каси дигар фурӯхта бошад. Вай аз гапҳои онҳо маънос шуда, дар як тараф рӯи ҷомааш дароз кашида, ба хониши

мурғони роҳгузар гӯш медиҳад, ки онҳо чӣ мегуфта бошанд. Мурғон аз ҳар тараф бисёр омада буданд. Ҳар кадомашон овози хоси худро доштанд, лекин мазмуни байти суруди ҷамаашон як хел буд:

Ба ин дарахтро шинондагӣ ҳазор раҳмат, ба харида соҳибикарда сад раҳмат,- такрор ба такрор мехонданд онҳо.

Он вақт марди мусофир аз шинондан то харидан чӣ фарке будааст, нағз мефаҳмаду афсӯсхӯрон ба пешонаи худ якто мезанад, ки як бех дарахт нашинонда, умри худро бехуда гузаронидааст. Марди мусофир боз ба гуфтаҳои се нафар роҳгузаре, ки барои ташнагиро шикастан аз ғоидаи себи туршак гап мезаданд, панд гирифта, минбаъд ҳар сол аз баҳорон сар карда, қад-қади кӯчаҳо, дар кучое имкони сабзидани як ниҳоле бошад, ниҳол мешинонад ва то амал кардани онҳо об кашонида, зери ҳар бех мерезад. Ва, ниҳоят, дар чанд ҷои он биёбон себҳои туршак шинонда мепарварад, ки роҳгузарон канда хӯрда, ташнагии худро шикаста раванд (М.Н.).

167. *Матнро хонда аломатҳои китобати онро шарҳ диҳед. Гӯед, ки дар он кадом сифатҳои баҳор ёдрас шудааст? Ба ҳамин матн таъя қарда худатон дар мавзӯи «Наврӯз – оғози кишукор» ишҳои мухтасар нависед.*

Ана, боз баҳор омад. Баҳори ғайзбор, баҳори суруду шодӣ, баҳори қор баҳри деҳқони бунёдқор.

Марҳабо, баҳор! Қадамҳои нахустинат ба ватани мо хучаста бод, баҳори нозанин! Омадани туро тамоми мавҷудоти олам интизорӣ мекашанд. Бо омадани ту замин аз ҳоби ноз бедор мегардад, тамоми гулу буттаҳо, дарахтону сабзаҳо ба шукуфтан оғоз мекунанд:

Эй баҳори орзуи умри инсон, марҳабо,

Эй сафои рӯзгори чархи гардон, марҳабо.

Аз назокат нақхати гул бар машоми кас расид,

Нози наврӯзӣ ба ҳоки Тоҷикистон, марҳабо!

Паррандагон бо ҷаҳ-ҷаҳи худ, дарёву ҷӯйборҳо бо оби равон, талу тепаҳо бо гулу сабзаҳо ба шукуфтан медаро-

янд, ки ин ба табиат боз ҳусни дигареро зам мекунад, аз ҳавои атромези баҳорӣ ва хониши булбулони зор бо савту навои худ ошёнгузори гулзори чаманистонҳо мешаванд, ба хотири он ишқи дилсӯзе, ки нисбати гул дорад, кас ҳаловат мебарад.

Бо расидани иди Наврӯз айёми киштукори баҳорӣ сар мешавад ва деҳқонон серташвиш мегарданд.

Дар сарзамини мо Наврӯз ба оғози баҳор ва мавсими киштукор рост меояд. Аз ин рӯ, Наврӯзро иди баҳор, иди деҳқон низ меноманд.

Деҳқонон ба саҳро мебароянд, мӯйсафедон нахустин чоши гандумро ба замин мекоранд, бо ҳамин фасли кишт оғоз меёбад. Одамон хонаҳо ва дилҳои худро тоза мекунаанд. Ғаму кинаи кӯҳнаро аз дил берун меоранд, гуноҳи якдигарро мебахшанд, соли навро бо ниятҳои тоза пешвоз мегиранд.

Баҳор бо ҳама хубӣ, зебӣ ва рангинии худ меҳмони мардуми Тоҷикистон мегардад. Баҳори нозанин ва Наврӯзи дилафрӯзро мардум бо шодиву хурсандӣ ва суруду таронаҳо истикбол мегиранд:

Наврӯз шуду асри наву соли нав омад,
Дар кишвари тоҷик зи нав иқболи нав омад.
Пӯшида ба бар, тоҷ ба сар духтари Наврӯз,
Бо соли нав иқболи наву фоли нав омад.

(«Парвин»)

168. *Матни зеринро хонед, мазмуни онро нақл кунед. Пас аз он мулоҳизаҳоятонро мустақилона оид ба ин мавзӯ нависед.*

Пӯлод ҳар рӯз ба боғчаи бачагон меравад. Дар боғчаи бачагон дарахтони гуногун ва гулҳои зебо бисёранд.

Пӯлод як хислати бад дорад. Вай шикастани шохчаҳои дарахтон, кандани ғунҷаи ношукуфтаро дӯст медорад. Ёро барои ин кораш мураббия борҳо танбех дода буд. Пӯлод на танҳо гулҳоро меканаду шохчаҳои дарахтонро мешиканад, ў ҳатто гурбаи ҳудаи ва мурғакҳои ҳамсоҷро ҳаргиз ором намегузорад.

Ҳалимбобо, ки ҳамсоияи Пӯлод аст, асалпарвар буда, чанд бор Пӯлодро бо асал зиёфат карда буд.

Занбӯрҳои асали Ҳошимбобо чунон зебо, ки болҳои тиллорангу нафиси онҳо дар офтоб чун абрешим медурахшиданд. Дар дили Пӯлод дарҳол хоҳиши дастгир намудани ин занбӯрҳо пайдо шуд. Ў давида рафта қорӯби дар назди дарвоза хобидаро гирифта овард. Вақте ки 3-4 занбӯри асал ба лаби ҷӯйча нишаст, Пӯлод онҳоро бо қорӯб сахт-сахт зад. Як занбӯр аз зарби қорӯб ба об ғарқ шуд, дигаре дар ҳолати беҳушӣ дар рӯи рег хобида монд. Ду занбӯри дигар ба зӯр pariда рафт.

Пӯлод дарҳол он занбӯри афтодаро дастгир карда, дар як лаҳза болҳои зебою дурахшони онро аз тан ҷудо кард. Бечора занбӯри бебол акнун парвоз карда натавониста, дар рӯи рег меҳобид. Ду занбӯри аз дасти Пӯлод ҳалосхӯрда бошанд, бо тарсу ҳарос ба ҳонаи худ, ба назди қуттиҳои асал pariда рафтанд. Дар даромадгоҳи қуттиҳои асал занбӯрмодар бачаҳояшро бодикқат аз назар мегузаронд. Вай модари бисёр саҳтгир буд. Ягон нафар бачаи худро бо пойҳои чиркин ва ё болҳои пурчанг ба асалхона даромадан наметонд.

Якбора ду занбӯри асал бо доду фиғон ба назди модар pariда омаданд.

– Дар боғи ҳамсоия, дар лаби ҷӯйча писарбачае...

– Хайр, ҷӣ кор кард он писарбача? – пурсид занбӯрмодар бо хоҳири парешон.

– Як хоҳаракамонро нобуд кард,... болашро канд...

– Як хоҳаракамонро ба об ғарқ кард, – гуфт занбӯри дигар.

– Ҷӣ бераҳмӣ! – ба ғазаб омад занбӯрмодар. Мо рӯзи дароз меҳнат мекунем, асали хушбӯй ҷамъ меоварем. Вай бошад... Равед, ўро ҷазо диҳед!

Як занбӯри асал бо фармони модар ба сӯи ҳавлии Пӯлодино парвоз кард. Вай зуд аз байни шохҳои дарахтон, гулу сабзаҳо, аз болои деворҳо гузашта, ба лаби

чӯйча расиду ба зери чашми Пӯлод неш зад. Пӯлод доду фарёд бардошт:

– Вой, вой, вой, ору газид...

Сонӣ, медонед чӣ шуд?

Чашму рӯи Пӯлод чунон варам карда рафт, ки мондан гиред! Вай ҳатто аз шармаш як рӯз ба боғча нарафт.

Пас аз ин Пӯлод фаҳмид, ки оғибати ранҷонидани мурғ, гурба ва занбӯр барин ҷонварақони бегуноҳ чӣ тавр бад будааст (Аз маҷалла).

169. *Матнро бодикҳат мутолиа намуда, мазмуни онро бо якҷанд ҷумла баён кунед. Гӯед, ки аломатҳои китобат дар ташкили ин матн чӣ саҳм доранд?*

Деҳаи Березовичи (Белоруссия) дар оғӯши зулмат меҳобид. Аз канори беша хонаҳои ҷӯбини бомҳояшон най ва паҳолпӯш мисли сиёҳии киштиҳое, ки дар бандар лангар андохтаанд, пасту баланд менамуданд. Баъзе хонаҳое, ки аз берун бо оҳак сафед карда шуда буданд, бо тирезаҳои хурд-хурди чоркунчаашон заврақҳои бодбониро мемонданд. Ҳар замон шулӯп-шулӯпи ба соҳил бархӯрдани оби кӯли на чандон калоне, ки дар самти шарқии деҳа воқеъ буд, шаҳрчаи лаби баҳро ба хотир меовард. Чирроси ҳашаротҳои гуногун то хеле дурӣ ба ғӯш мерасид ва гоҳ-гоҳ аз ин ҷою аз он ҷо аккосзании сагон хомӯшии ваҳмангези шаби торро ҳалалдор мекард...

«Онҳое, ки немисҳо дирӯз дастгир кардаанд, дар осиеби деҳа маҳбус мебошанд,- гуфт Давлат ба Клими донбасӣ, ки дар паҳлӯяш ҳамроҳи Самееви Восмушка дароз кашида буд.» Вазифаи гурӯҳи шумо номаълум ба осиеб наздик шуда, посбонро аз миён бардошта, одамони моро озод кардан ва ҳамроҳ ба беша қафо ништастан аст...

Ҳамин вақт телефонист Петя Семёнов омада хабар дод:

Рафиқ комбат, аз сардори штаб Карпенко хабар омад, ки ҷанговарони мо бо сардории артиллерист ба анбори яроқу аслиҳа роҳ кушодаанд ва аллакай чизи бисёре кашонидаанд.

«Айни вақти ҳамла», - гуфт худ ба худ Давлат ва ба во- ситаи Петя командирони гурӯҳхоро ба наздаш чамъ кар- да, бори дигар вазифаи ҷангири таъкид намуд.

- Сар мекунем, рафиқон. Аз ҳама аввал гурӯҳи Клим ба сӯи осӣб ҳаракат мекунад. Баъди он аввангарди гурӯҳҳо, аз паси он ҳар се гурӯҳ аз ғарбу шарқ ва ҷануб хомӯш пеш рафта, ҳамин ки ба наздикии посбонҳои немисҳо қадамҳои бошумор монд ва деҳа ба ҳалқа ги- рифта шуд, ба осмон мушаки сабз парронда мешавад ва ин ишора ба ҳамлаи яқҷояи ҳама мебошад. Фаҳмидед?

– Фаҳмидем, рафиқ комбат, – ҷавоб доданд оҳиста ҳозирон...

– Пеш аз ҳама кӯшиш бояд кард, ки нақшаи мо ба қадри имкон бе ғалоғула ва оташфишонии зиёдатӣ ба амал барояд, то ки қувваи тозаи немисҳо аз атроф ба ёрӣ нашинобад, – таъкид кард Давлат.

– Ғалаба насибатон бод, рафиқон! – гуфт комбат Сафоев ба китфи ҳар қадоми онҳо бо навозиш даст зада.

Расо соати сею ними шаб амалиёт сар шуд.

Аз ҳама аввал посбонҳои немисӣ барҳам дода шуда, ба- рои амалиёти яқҷоя имконият ба миён омад. Пас аз ин як гурӯҳ ҷанговарон бо сардории ҳуди комбат Сафоев дар- ҳол ба ҳонаи командири ротаи немисҳо зада даромада, ўро зинда ба даст овардан меҳостанд, ки вай дар оғӯши торикӣ аз тиреза ҷаҳида гурехт... (Ф.Н.).

170. *Матнро хонда, онро ба қисматҳо ҷудо кунед. Аз рӯи қисматҳои ҷудокардаатон мухтасар нақл кунед.*

Вақте ки Одина дар самоворхона аз Шариф хабаре аз ҳонаводааш пурсид, аввал аз бими он, ки ба Одина таъси- ри бад хоҳад кард, бо вучуди дониستاني ин ҳама аҳволро ба ў нагуфтани буд. Чун баъд аз нақли саргузашти ҳудаш ўро хеле осуда ва оромида ёфт, ба ин аҳволи ў фирефта шуда ҳамаи ин воқеахоро, агарчи ба ин тафсил набошад ҳам, кӯтоҳ карда гуфт. Шариф дар вақте ки ин воқеахоро ба Одина ҳикоят мекард, дар ҳар сари сухани худ ба ҳоли

ӯ бодикқат менигарист ва ӯро аз аввал ҳам осудатар ва оромида ёфта ба ҳикояти худ давом мекард.

Баъд аз тамом шудани ҳикоят дид, ки Одинаро хоб рабудаст, яқин кард, ки ӯ ба ин аҳвол аҳамияте надодааст. Дар ин асно Шохмирзо палав ва шӯрборо кашида овард ва хост Одинаро бедор кунад, то ҳамроҳ хӯрок хӯранд. Ҳарчанд саъй кард, Одина бедор намешуд, пас маълум гардид, ки мадхуш гардидааст. Шариф донист, ки он ҳама осудагӣ ва оромиҳо на аз ҷиҳати аҳамият надодан, балки аз ҷиҳати заъф ва нотавонӣ будааст.

Агарчи Одина баъд аз дасту пояшро молидан ва ба рӯяш об задани Шохмирзо ба ҳуш омада, чашмонашро кушода бошад ҳам, чиз хӯрдан он тараф истад, ёрои ҳаракат кардан ва чунбидан надошт, танҳо чашми худро кушода, ба як нуқта тег кашида, нигоҳ карда меистод ва боз мепӯшид.

Бо таъсири ин аҳвол аз гулӯи Шохмирзо ва Шариф ҳам ош ва нон нагузашт ва таомро ба як сӯ ниҳода, ҳар ду кати Одинаро бардошта ба даруни самоворхона дароварданд.

Шариф ҳам ба боз омадан ваъда дода, баромада ба қўшхонаи худ рафт (С.А.).

171. Матни зеринро аввал шифоҳӣ нақл карда, пас аз он мазмуни онро дар шакли ҳикояи хурд нависед.

Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимабегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт. Раҳимабегимро ягона муддао ин буд, ки Гулбиро қадрас карда, ба хоҳарзодаи худ ба занӣ бубахшад, ба ин восита чароғи худ ва чароғи ҳамшираи худро фурузонад. Лекин ба ин орзуи худ нарасида вафот кард. Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиоиша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ Гулбиро ба қатори Одина парвариш намояд, вақте ки қадрас шавад, ба Одина ҳамхона кунад.

Албатта, Бибиоиша ин васиятро фаромӯш накард ва шабу рӯз дар пайи ин буд, ки Одина зудтар калон шавад ва аз хизмати Арбоб халосӣ ёфта асбоби тӯйро тайёр на-муда, дар вақти зиндагии ӯ амонаташро (яъне Гулбиро) аз дасти ӯ бигирад. Рӯзе Бибиоиша гуфт:

Чони модар, солат ҳафдаҳи пурра шуд. Ду сол аст, ки ба Арбоб хизмат мекунӣ, бояд ба бадали музди хизмати ду-солаат ҳаққи ҳисоби Арбоб бо ту баробар шуда бошад. Акнун вақти он аст, ки аз хӯҷаини худ рухсат гирифта, дар пайи кори худ шавӣ ва панҷу чоре пасандоз карда да-ри хонаи модаратро кушой ва чароғи падаратро фурузонӣ...

Одинаро ҳам ягона орзу ҳамин буд, ки ҳар чи зудтар аз дасти Арбоб Камол халос шавад. Монанди дигар ҳамватанони худ ба тарафҳои Фарғона рафта муздурӣ ва ҳаммолӣ намояд. Вақте ки соҳиби як миқдор чизу чора шуд, ба диёри худ бозомада ба духтари холаи худ Гулбиро ҳамхона шуда, ба хушию хуррамӣ рӯзгор гузаронад.

Аммо чӣ гуна ва ба чӣ роҳ аз дасти Арбоб халосӣ ёф-танро намеронист. Дашномҳо, шаттаҳо, шапалоқҳои Ар-боб чунон чашмашро тарсонид ба буд, ки ёрои сар бар-дошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт.

Чи чои ҳисобталабию рухсатхоӣ. Лекин бо вучуди ин ҳама тарсу бим ба сабаби модаркалонаш далерӣ пайдо карда рӯзе фурсат ёфта, ба Арбоб матлаби худро изҳор кард.

Арбоб Камол бо шунидани ин мочаро мисли шери дар-ранда ғурридан гирифт ва дар зери лаби худ мегуфт:

Рухсат... ҳисобӣ... Ин чист?.. Ҳамоно шиками ин мо-дарбахато аз нон сер шудааст (С.А.).

ТАКРОРИ СОЛОНА

Саволу супоришҳо барои такрору банизомдарории маводи дар синфҳои V-IX омӯхта шуда

1. Забони адабии муосири тоҷикӣ дар Тоҷикистон ва ҷаҳони муосир чӣ мақом дорад?

2. Услубҳои забони адабии муосири тоҷикӣ кадомҳоянд?

3. Воҳидҳои забонро вобаста ба бахшҳои забоншиносӣ номбар кунед.

172. Таърифи ҳар як баҳши забоншиносиро ба ёд оварда гӯед, ки фонетика, лугат, морфология, синтаксис чиро меомӯзад?

43. Фонетика ва имло

173. Фонетика чиро меомӯзад ва воҳиди он чист?

174. Дар алфавити имрӯзаи тоҷикӣ чанд ҳарф аст?

175. Тағйиротҳо дар таҳрири нави имлои тоҷикӣ аз ҷиҳати ҷаббатӣ?

176. Овозҳои нутқ чӣ тавр ҳосил мешаванд? Дастгоҳи овозҳои нутқро номбар намуда, вазифаи ҳар яки онҳоро шарҳ диҳед.

177. Аз порчаи манзуми зерин калимаҳои ишорашударо ба дафтаратон навишта, овозу ҳарфҳои таркиби онҳоро шарҳ диҳед.

Хирад афсари **шаҳриёрон** бувад,
Хирад зевари **номдорон** бувад.
Касе, к-ӯ хирадро надорад зи пеш,
Дилаш гардад аз кардаи **хеш** реш.
Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,
Ба дониш дили пир **барно** бувад...
Биёмузу бишнавад зи ҳар донише,
Биёбӣ зи ҳар донише **ромише**.

(Абулқосими Фирдавӣ)

178. Овозҳои садоноку ҳамсадоро номбар карда, тафовути фонетикии онҳоро гӯед.

179. Матнро хонед, калимаҳои ишорашударо ба дафтаратон навишта, ҳамсадоҳои ҷарангдору бечаранги таркиби онҳоро шарҳ диҳед:

Уштуре ва дарозгӯше¹ ҳамроҳ мерафтанд. Ба канори ҷӯйи бузург расиданд. Аввал шутур даромад. Чун ба миёни ҷӯй расид, об то шиками вай баромад. Дарозгӯшро овоз дод, ки:

– Дарой, ки об то шикам беш нест.

Дарозгӯш гуфт:

– Рост мегӯӣ, аммо аз шикам то шикам тафовут² аст. Обе, ки ба шиками ту наздик гашт, аз пушти ман хоҳад гузашт.

Қитъа

Э бародар, аз ту беҳтар ҳеҷ кас нашносадат,
З-он ҷӣ ҳастӣ, як сари мӯ хешро афзун³ манех.
Гар фузун аз қадри ту бистоядат⁴ нобихраде,
Қадри худ бишносу пой аз ҳадди худ берун манех!
(Абдуррахмони Ҷомӣ)

180. Имлои ҳарфи *ӯ* (*и-и заданок*)-ро фаҳмонед.

181. Аз ҷумлаҳои зерин хабарҳоро ёфта, бандакҳои феълию хабариро ҷудо кунед ва онҳоро шарҳ диҳед:

Ҳар ду хӯриш ниҳоят бомаза ва хушгӯвор буд (С.У.). Кӯдакони кунҷков аз ӯ чашм наканда, хайрон буданд (С.А.). Аз кучоҳо тоқа-тоқаву села-села гунҷишакон парида омада, дар бомгӯшаи иморат ва шохи дарахтон нишаста, беғамона чириқ-чириқ мекарданд (С.Т.). Саид Амон дар канори гандумзор така бар танаи тути пир дода менишаст (Ф.М.).

---

¹ Дарозгӯш – ҳар, маркаб

² Тафовут – фарқ

³ Афзун – изофа, зиёдтар, бештар

⁴ Ситудан – ба маънии мадҳ кардан

182. Қоидаи аз сатр ба сатри дигар кӯчонидани ҳиссаи калимаро бо мисолҳо фаҳмонед.

183. Аз порчаи манзуми зерин пайвандаку пешояндҳоро ҷудо карда, имлои онҳоро шарҳ диҳед:

То чаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз роҳи дониш бениёз.
Мардумони бихрад андар ҳар замон,
Роҳи донишро ба ҳар гуна забон.
Гирд карданду гиромӣ доштанд,
То ба санг андар ҳаме бингоштанд.
Дониш андар дил чароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

184. Доир ба имлои ҷонишинҳои таркибӣ мулоҳизаҳоятонро аъед.

44. Калима (лугат)

185. Аз матни зерин калимаҳои касбӣ – соҳавиро ҷудо карда, шарҳ диҳед.

Ин дафъа дар Марғилон мо ба маҳзи расидан ҳавлии Султонмахмурро дарак гирифта, ба маҳаллаи Машҳад рафтем.

Ў моро ба корхонаҳои рангрезӣ, абрбандӣ, тарроҳӣ,¹ пиллакашӣ ва нусхазанӣ бурда ошно кард. Моро ба ҳама косибони даркорӣ шиносонид.

Дар косибхонаи Марғилон азбаски ҳама одамони камдастмояе буданд, абрешими путро як қадок – ду қадок ҳарида, дар деги умумии рангрезхона бо абрешими дигарон дар як ҷо пухта мегирифтанду рангу оби бофашонро² худ дар ҳавлиашон дастӣ мекарданд. Шоҳибофони ин ҷоро аз ранги дасту нохунҳояшон шинохта метавонистед, чунки

---

¹. Тарроҳӣ - гулабрадорӣ

². Боф – пуди абрешим

дар ин чо фақат чиллаҳои¹ абри худро дар рангрезхона ранг мекунонданд...

Мо абрешимҳои худро оварда, ба дӯкони рангрезӣ ме-партофтем, барои иваз кардани бандаки калобаҳои абрешим панҷ кадоқ калобаи ресмон ва аз ҳар ранге як қуттигӣ шаш қуттӣ ранг ва ду пут зок харида омадем...

Дӯконхонаи рангрезии Атобой дар таги девори чапаш сӯфаи калоне дошт. Дамбархона дар ибтидои ҳамин сӯфа воқеъ шуда буд, ба тавре ки абрешимҳои шусташударо барои дафъаи охир ба мили дамбар² гузаронида, бо чорҷӯб сахт тофта фишор меод, то мурдобе дар мағзаш намонад ва ҳам абрешим зудтар хушк шавад (Ҳ.И.).

186. *Истилоҳоти зеринро ба дафтаратон нависед ва онҳоро аз рӯи соҳаҳо ҷудо кунед.*

Овоз, ҳарф, реша, асос, бандак, мубтадо, муайянкунанда, ибора, исм, феъл, ҳиссаҷа, зарф, фонетика, морфология, синтаксис, байт, қофия, радиф, арӯз, достон, қасида, сюжет, образ, матлаъ, мактаъ, давлат, сулола, ғуломдорӣ, хонигарӣ, шӯриш, гулӯгоҳ, ҷазира, китъа, баҳр, укёнус, халиҷ, иқлим, дарё, ҷисм, қувва, тавоноӣ, суръат, масофа, масоҳа, лаппиш, мавҷ, секунҷа, доира, цилиндр, росткунҷа, хандаса, нучум, ситора, моҳ, офтоб, сайёра, расадхона, мунаҷҷим.

187. *Ин байтҳоро азёд карда, калимаю ибораҳои «сахтӣ», «абри сиёҳ», «оби сафед», «тавоно», «барно», «даст гир», «дастгир»-ро ба дафтаратон нависед ва ба кадом маъно омадани онҳоро фаҳмонед:*

Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,
Зи дониш дили пир барно бувад.
(Абулқосими Фирдавӣ)

---

¹ Чилла – калобаи тори абрешим

² Дамбар – асбоби дӯконхонаи рангрезӣ

* * *

Ба хангоми сахтӣ машав ноумед,
Ки абри сияҳ борад оби сафед.
(Низомии Ганҷавӣ)

* * *

Касеро, ки дастат расад, даст гир,
Ки фардо ҳамон бошадат дастгир.
(Ҳофизи Шерозӣ)

* * *

Хуш бувад илм бо амал пайваст,
Ки садо барнахезад аз як даст.
(Қамолиддини Биноӣ)

188. Порчаи манзуми зеринро азёд карда, муродифи калимаҳои хаткашидашударо ёбед:

Биё то **ҷаҳонро** ба бад наспарем,
Ба **кӯшиш** ҳама дасти некӣ барем.
Набошад ҳаме неку бад **пайдор**,
Ҳамон **беҳ**, ки некӣ бувад ёдгор.
Чу некӣ кунад кас, ту **подош** кун,
Ва гар бад кунад, низ **пархош** кун.
Љуз аз **бад** набошад мукофоти бад,
Чунин аз раҳи **дод** додан сазад.
(Абулқосими Фирдавӣ)

45. Калимасозӣ

189. Сутунҳои нақшаи зеринро бо мисолҳои мувофиқ пур кунед ва ҳар якеро шарҳ диҳед:

Сохта бо ёрии пасвандҳо	Сохта бо ёрии пешвандҳо	Васлшавӣ бо роҳи пайваст	Васлшавӣ бо роҳи тобё	Гузариш аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар
-------------------------------	-------------------------------	--------------------------------	-----------------------------	---

боғбон	боақл	частухез	тангкӯча	хонанда
--------	-------	----------	----------	---------

190. Калимаҳои мураккаб бо қушӣ «хона»-ро ба як сутун ва калимаҳои мураккаб бо қушӣ «хуш»-ро ба сутуни дигар нависед:

Намуна	
китобхона	хушсухан
меҳмонхона	хушнавис

46. Морфология

191. Дар нақша ҳиссаҳои нутқ тасвир шудаанд. Нақшаро дар дафтаратон кашида, доир ба ҳар як ҳиссаҳои нутқ дар сутунҳои 5-6- тоғӣ мисоли мувофиқро нависед:

Исм	Сифат	Шумо- ра	Чони- шин	Феъл	Зарф	Пешоянду пасоянд	Пайван- дакҳо	Ҳисса- ча	Нидо

192. Матнро хонда, калимаҳоро аз рӯи тартиби ҳиссаҳои нутқ гурӯҳбандӣ кунед:

Ташриф овардани ҳоким ба хонаи Фирдавсӣ ба зудӣ дар деҳа овоза шуд. Дар хонаҳо, давраҳо гапӣ ҳамин воқеа буд. Деҳқонони калон – ашхоси тавонгар ва мағрури беаслу насаб, аз шоир ҳасад мебурданд, ки ба чунин илтифоти ҳосе аз ҷониби ҳокими вилоят мушарраф шудааст: дар воҳӯриҳо ўро табрик меғуфтанд; баъзе аз онҳо, ки пештар ба Абулқосими камбизоат бо назари такаббур менигаристанд, акнун бо лаҳни хушомадомез аз вай

хоиш мекарданд, ки онҳоро ғоибона бошад ҳам, ба ҳоким муаррифӣ намояд (С.У.).

193. *Аз матни зерин ҷонишинҳоро ҷудо карда, вазифаи синтаксисии онҳоро муайян кунед:*

Мо бо Фатҳуддинов дар саҳро вохӯрдём. Се трактори МТС-и Обигарм заминҳои аз зағир холишудаи дашти Бедонаро шудгор менамуд. Раис аз рӯи шудгори нав ҷобукона қадам партофта, ҳар замон ба замин диққат менишаст ва ҳоки тозаро ба каф гирифта, зехн мемонд, бӯй мекард ва ба кафи дастонаш майда намуда, боз ба замин мепошид. Ба шахси ношинос аз дур рафтори ӯ аҷоиб менамояд: гӯё аз бекорӣ хокбозӣ мекунад. Дар ҳақиқат ин тавр нест. Саидака деҳқони кӯҳна аст, мӯйсари вай маҳз дар қишлоқ сафед шудааст. Вай ҳаёти худро дур аз замин, аз трактор, ферма, хирман тасаввур карда наметавонад.

Ин дафъа авзои раис парешон буд. Мо аввал гумон кардем, ки ӯ аз рӯйи осмонро пӯшидани абрҳои серборони тирамоҳӣ дар ташвиш аст (Ф.М.).

194. *Аз матни зерин феълҳоро ҷудо карда сохташонро фаҳмонед:*

Салоҳи ман дар он аст, ки худро дигарбора ба диёри Ҳинд расонам ва худро аз ин саросемагӣ ва изтиробвораҳонам (Аҳмади Дониш).

...Ба ғайри айби худам з-ин чаман намонд ба ёд,

Гуле, ки медамад аз уд, ба дида мемонад.

(Абдулқодири Бедил)

Ҳоли нодонро зи нодон беҳ намедонад касе,

Гарчи дар дониш фузун аз Бӯалӣ Сино бувад.

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

Дар берун барф меборид, дар хона гули садбарг ханда мекард (А.Ш.).

195. *Аз порчаи манзуми зерин пешоянду пасоянд ва пайвандакҳоро ёфта, вазифаи грамматикашонро фаҳмонед:*

Бехин коре, ки андар зиндагонист,
 Накӯхоҳӣ, ба кас роҳатрасонист.
 Ту, гар тавфиқ дорӣ, ҳам бар он бош,
 Накӯхоҳу ба кас роҳатрасон бош!
 Ба лутфу марҳамат дилҳо ниғаҳ дор,
 Кас аз дасту забони худ маёзор....
 Чу марҳам хастаро роҳатрасон бош,
 Ба сахтӣ чораи бечорагон бош!
 (Носири Хусрав)

47. Синтаксис

196. *Гӯед, ки ибора чи хел воҳиди синтаксисӣ аст ва аз дигар воҳидҳои забон чӣ фарқ дорад?*

197. *Аз мисолҳои зерин ибораҳоро ҷудо карда, вазифаи синтаксисии онҳоро фаҳмонед:*

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон,
 Бартар аз дидори рӯи дӯстон.
 Ҳеч талхӣ нест дар дил талхтар,
 Аз фироқи дӯстони пурхунар.

(Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ)

Хизматгор дастархон овард. Нони гандуми хушбӯй, ширин гарм ва асал ҷоғи меҳмонро тафсонд. Зоҳиран ӯ хеле гурусна буд, ки хӯрданиҳоро ба ғояти иштиҳо меошомид, ширро хурт мекашид ва пораҳои калони нонро ба асал ғӯтонда ва нима хоида фурӯ медоду гап мезад (С.У.).

Аробакаши пир аз сари аспҳо гарданаҳоро бароварда, ҷонварҳоро аз ароба озод карда, аз якдигар дур баст, то ҷанг накунад, сипас чор тарафи полизро тамошокунон якта-нимта қадам ниҳода, сӯи қапа омад (А.С.).

198. *Аз матни зерин ибораҳоро ҷудо карда, хели онҳоро аз рӯи маъно муайян кунед. Гӯед, ки он ибораҳо бо ёрии кадом воситаҳо ташкил шудаанд?*

Офтоб хеле баланд шуда, ба замину замон гармӣ мебахшид. Осмон мусаффо, нилобӣ ва дастнорас буд. Аз сабзаи навхези баҳорон гирду атроф каб-кабуд метофт. Дар пеш кӯхи Ҳафтсар бо ғурур қад афрохта, барфи қуллаҳояш дар партави офтоби чоштгоҳӣ хуш чило меод. Олам дар оғӯши сукунат буд. Ва ин сукунато танҳо садои на чандон баланди суми аспҳо халалдор мекард.

Усмон Азиз дар болои зин устувор нишаста, сараш андак ҳам, ба як ранг асп меронд (С.Т.).

199. *Аз матни зерин ҷумлаҳои содда ва мураккабро ҷудо карда, хели онҳоро гӯед:*

Бегоҳӣ Ҳошим омад. Гулбону аз хушдиомӯғи гирди писараш тортанак мезад. Рӯи дастурхон сарширу чурғот, маскаи тар, хел-хел мураббо мениҳод. Ҳарчанд дили Шохин аз дидори фарзанд кушода шуд, зоҳиран ба вай рӯи хуш надод. Вале ба машоми пирамард аз дастон, сару либоси даҳмардагии писараш бӯи гулу гиёҳи чарогоҳ, нони товағӣ, бӯи шири гӯсфанд расиду дилаш гум зад. Чехраи гандумгуни Ҳошим аз зарби офтоби тезу шамолҳои кӯхистон ҳаёле сиёҳтоб гаштааст. Умуман дар қиёфаи фарзанд дигаргуниҳои зиёде дид падар. Ҳошим газгӯшт шудааст. Устухони сари рухсораҳо, рағу пай гардану дастонаш барчааста метофтанд. Ин ба Гулбону нафорида, нолида, ки аз гуруснагӣ писари ғарибаш тароша барин шудааст. Аммо Шохин дар дил қаноатманд гашт, ки Ҳошим обутоб ёфтааст. Хосияти кӯхистон ҳамин: агар одам бичунбад, гӯшт мепартояд, рағу паяш мустаҳкам, саломатиаш рӯз ба рӯз хубтар мегардад (А.С.).

200. *Аз матни зерин ҷумлаҳои мураккаби тобеи муқаррарӣ ва сепаркибро ҷудо карда, ба ду сутун нависед.*

Ҷавон имрӯзро дар роҳ гузаронида, шабҳангом ба даромадгоҳи дара расид, ба болои тахтасанге осуда хобид, имшаб ба ҷои девори ҳавлӣ девори кӯхи сар ба фалакка-

шида ба назараш намоён буд, ки соҳиб ва хучаин надошт. Дар гирдогирди чӯйчаҳои оби равон синаҳои сангро харишида нағмаи «синахарош» мебароварданд, бар болои сараш ситорагони дурахшон нур мепошиданд...

Чавон вақте сар бардошт, ки офтоб ба қуллаҳои кӯҳ партав афкандааст, он ҳама дидагиҳояш хобу ҳаёл буданд, ки дар ҳақиқат ҳанӯз аз онҳо асае нест: аммо аҷаб хоби хуш, турфа ҳаёли ширин?!

Аз ҷой хест, бо оби равоне, ки аз паҳлӯи хобгоҳаш мегузашт, дасту рӯ шуст, бо вучуди кӯфтагии роҳи дирӯза худро имрӯз аз пештара боқуваттар ва пурзӯртар мепиндошт, лекин гуруснагӣ хотирашро парешон медошт; чизе ёбад, ки бихӯрад, дигар ғам надорад (С.А.).

ЗОДГОҲИ ЗАБОНИ ДАРӢ ВА ҚАЛАМРАВИ ОН

Дарӣ андар Хуросон парвариш ёфт,
Ки будӣ то ба Чин шарқу шимолаш.
Хуросони калон, к-он рӯз мебуд,
Хуросони кунунӣ аз маҳолаш.
Араб бо форс буд ҳамсоя, овард
Дариро форсӣ андар мақолаш.
Вагарна порсӣ буд он забоне,
Ки бо Доро бишуд гоҳи заволаш.
Дарӣ ин лаҳҷаи аҳли Хуросон,
Ҳаметобид хуросо ҷамолаш.
Самарқанду Бухоро буд аз оғоз,
Мақарри¹ шоирони пурҷалолаш.
Дар он ҷо Рӯдакӣ бо созу овоз,
Фароз овард то авҷи ҳилолаш.²
Сипас дарбори худ дар Ғазнӣ овард,
Дар он ҷо бурд то ҳадди қамолаш,
Чу бутгар³ лӯъбатосо Унсурӣ сохт,
Ба сунъи⁴ шеър зулфу хатти холаш.
Ба хилъат⁵ Фарруҳӣ он гаҳ биафзуд.
Ба ташрифи адаб фарру ҷамолаш.
Ҳамон ҷо низ Фирдавсӣ пай афканд,
Яке коҳи⁶ баланди безаволаш.
Саной, Мавлавӣ бо Шайх Аттор,
Бад-ӯ омӯхтанд ирфону⁷ холаш....
Бад – ин сон нозанин омад ба Шероз,
Ки то Саъдӣ кашад ноз аз ҷамолаш.
Аз он пас чун арӯсе гашт дилбар,
Ки Ҳофиз ком бигирфт аз висолаш

---

¹ . Мақарр – ҷойи аниқ

² . Ҳилол – моҳи нав

³ . Бутгар – буттарош

⁴ . Сунъ – эҷод, офарида шуда

⁵ . Хилъат – ҷома, камарбанде, ки шоҳон мебахшанд

⁶ . Коҳ – қаср, иморат, бино

⁷ . Ирфон – шинохтан, дониш

Сипас аз роҳи Кобул рафт бар Ҳинд,
Ба ҳамроҳ Соиби нозукхаёлаш.
Пазиро шуд чун аз бори Дехлӣ,
Чунон чун буд ӯ шоёни ҳолаш.
Чу машшота¹ Калиму Бедил он чо,
Биафзуданд бар хусну чамолаш.
Ба сабки ҳиндӣ ороишгар орошт,
Чу хатту холи ҳинду хатту ҳолаш.
Дарӣ худ ин забони аҳли Кобул,
Қаламрав буд рӯзе то Аролаш.
Ба Шарку Ғарб ӯ шахпар² кушуда,
Ҳама чун мурғакон дар зери болаш.
Зи фарри³ шоирон дарбори Ғазнӣ,
Зи ҳар дарбор волотар ҷалолаш.
Зи Кашмиру Хутан в-аз Суғду Хоразм,
Ҳама он резахӯрони наволаш.⁴
Ба Бағдоду Ҳалаб то хиттаи⁵ Рум,
Чу барги зар бибурдандӣ мақолаш.
Ба Чин, аз гуфтаи Ибни Батута,
Басе буданд ошиқ бар чамолаш.
Зи марзи Ҳинд то Дарбанди Қафқоз
Расида сар ба сар ситти⁶ камолаш.
(М Афшор)

---

¹ . Машшота – зане, ки мӯи занонро шона карда, оро медиҳад

² . Шохпар – бузургтарин пар, бол, қаноти калону қавӣ

³ . Фарр – зебӣ, ороиш, шукӯҳ, шавкат, дабдаба

⁴ . Навол – бахшиш, ҳадя, баҳра

⁵ . Хитта – замин, мамлакат, шаҳр

⁶ . Ситти камол – шӯҳрати камолоташ

АДАБИЁТИ ИЛОВАГӢ

1. Қосимова М. Н. ва Камолиддинов Б. Маҷмӯаи машқҳои синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1981.
2. Рустамов Ш., Каримов А., Аминов С. Забони тоҷикӣ. Қ. 2 Синтаксис. Барои синфҳои 1Х. – Душанбе, 1990.
3. Хоҷаев Д., Кабиров Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. – Душанбе, 1991.
4. Хоҷаев Д., Исрофилов М. Дарсҳои забони тоҷикӣ дар синфи 1Х. – Душанбе, 1992.
5. Хусейнов Х. Пунктуатсияи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1977.
6. Шербоев С. Аломатҳои шартии ҷумлаҳои пайрав. – Газетаи муаллимон, 11.02.1986.

ИХТИСОРОТ

А.Д.- Абдусалом Дехотӣ
А.Л.- Абулқосим Лохутӣ
АД.Т.- Адибони Тоҷикистон
А.Ш.- Аминҷон Шукӯҳӣ
Л.Ш.- Лоик Шералӣ
М.Б.- Меҳмон Бахтӣ
М.Т.- Мирзо Турсунзода
М.Р.- Муҳаммадҷон Раҳимӣ
М.Н. – Мутеъулло Начмиддинов
М.Х.- Муҳиддин Хочаев
М.Қ. – Мӯъмин Қаноат
П.С.- Пайрав Сулаймонӣ
П.Т.- Пӯлод Толис
Р.Ғ.-Расул Ғамзатов
Р.Қ.- Раҳим Қалил
С.А.- Садриддин Айнӣ
А.С. – Абдулҳамид Самадов
С.Т.- Саттор Турсун
С.У.- Сотим Улуғзода
С.Ш.- Садои Шарқ
Тар. Каш.- Таронаи Кашмир
Т.Р.- Теша Рачаб
Ф.М.- Фазлиддин Муҳаммадиев
Ф.Н.- Фотеҳ Ниёзӣ
Ҳ.К.- Ҳаким Карим
Қ.И.- Қалол Иқромӣ
Қ.О.- Қумъа Одинаев
Ю.А.- Юсуф Ақобиров
Ҳ.Ю.- Ҳабиб Юсуфӣ
Ҳ.Ш.- Ҳамрокул Шодидулов
Ҳ.И. - Ҳасан Ирфон

МУНДАРИЧА

ТАКРОР ВА ҶАМЪБАСТИ МАВОДИ	
СИНФҶОИ V – VIII	8
1. Фонетика	8
2. Калима (луғат)	9
3. Морфология	10
4. Синтаксис	12
5. Аломатҳои китобат, вазифаи онҳо	
дар нутқи хаттӣ	13
6. Сархат, фасл, боб дар нутқи хаттӣ	14
7. Ҷумлаи содда ва асоси грамматикӣ он	15
8. Ҷумлаи соддаи яктаркиба ва дутаркиба	16
9. Сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла	17
10. Ҷумлаи чидааъзо ва воҳидҳои	
хулосакунанда дар он	18
11. Воҳидҳои туфайлӣ ва истисноии ҷумла	19
ҶУМЛАИ МУРАККАБ	21
12. Маълумоти умумӣ дар бораи	
ҷумлаи мураккаб	21
ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ	23
13. Маълумоти умумӣ дар бораи	
ҷумлаи мураккаби пайваст	23
14. Аломатҳои китобат дар ҷумлаи	
мураккаби пайваст	26
ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ	29
ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЯК	
ҶУМЛАИ ПАЙРАВ	29
15. Ҷумлаи мураккаби тобеъ ва тафовути	
он аз ҷумлаи мураккаби пайваст	29
16. Сарҷумла ва ҷумлаи пайрав	32
17. Воситаҳои алоқаи синтаксисии ҷумлаи	
мураккаби тобеъ	35
18. Аломатҳои китобат дар ҷумлаи	
мураккаби тобеъ	37
ХЕЛҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВ	40
19. Ҷумлаи пайрави пуркунанда	41
20. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда	45
21. Ҷумлаи пайрави мубтадо	49
22. Ҷумлаи пайрави хабар	53

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ	55
23. Чумлаи пайрави замон	55
24. Чумлаи пайрави макон	58
25. Чумлаи пайрави сабаб	59
26. Чумлаи пайрави мақсад	61
27. Чумлаи пайрави тарзи амал	63
28. Чумлаи пайрави монандӣ	64
29. Чумлаи пайрави миқдору дараҷа	67
30. Чумлаи пайрави шарт	69
31. Чумлаи пайрави ҳилоф	71
32. Чумлаи пайрави натиҷа	74
33. Муродифоти чумлаҳои пайрав бо ибораҳо	77
34. Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб	80
35. Чумлаи мураккаби омехта	85
ЧУМЛАИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАК	88
36. Маълумоти умумӣ дар бораи чумлаи мураккаби бепайвандак	88
37. Чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак	89
38. Чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак	91
39. Аломатҳои китобат дар чумлаи мураккаби бепайвандак	93
40. Усули таҳлили чумлаи мураккаб	96
41. Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	101
42. Аломатҳои китобат	105
Маълумоти умумӣ дар бораи забон	116
Забони адабии тоҷикӣ	119
Хат ва пайдоиши он	126
Нутқи мураттаб	129
ТАКРОРИ СОЛОНА	144
43. Фонетика ва имло	144
44. Калима (луғат)	146
45. Калимасозӣ	148
46. Морфология	149
47. Синтаксис	151
АДАБИЁТИ ИЛОВАГӢ	156
ИХТИСОРОТ	157

Д. Хочаев, Ф. Зикриёв, А. Муллохонов

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Китоби дарсӣ барои синфи IX

Мухаррир: Саидбой Шербоев
Таррох: Владимир Казберович

Ба нашриёт 5 июни соли 2007 супорида шуд.
Ба чопаш 9 июли соли 2007 имзо шуд.
Формати 60x90 1/16. Коғази офсет. Чопи офсет. Чузӣи чопии шартӣ 10.
Адади нашр 121.000 нусха. Супориши № 3.

Чамъияти маҳдудмасъулияти «Собириён»
734025, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 37; e-mail: sobiriyon@yandex.ru